Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

TIDSSKRIFT FOR ARKIVFORSKNING

ARKIV

10. BIND NR. 3 · 1985

Toldvæsenets arkiver i Rigsarkivet og landsarkiverne

En oversigt over administration og arkiver 1848-1965/69

Af Karen Hjorth

Rigsarkivet og landsarkiverne samarbejdede i 1983 om aflevering af ældre toldkammerarkiver og kassationsbehandling af nyere. Den fælles behandling af de centrale og lokale arkiver gav deltagerne i arbejdet udbytte i form af oversigt over toldvæsenets arkiver på landsplan og forståelse for de forskellige trin i forvaltningen. Artiklen er en første oversigt over de afleverede toldarkiver og over toldadministrationen efter 1848. Karen Hjorth er arkivar ved Rigsarkivet og har været medlem af arbejdsgruppen vedr. aflevering og kassation af toldvæsenets arkiver.

1. Arkivtilsynet 1983[1)]

I 1983 indgik Rigsarkivet og landsarkiverne et samarbejde om behandling af toldvæsenets arkiver i centralforvaltning og lokalforvaltning. Anledningen var, at der ved lokale toldsteder af landsarkiverne var konstateret uhjemlede kassationer og at arkivtilsynet i 1978 i de centrale arkiver havde afdækket flere problemer, end det havde været muligt at løse i første runde. Arbejdet blev organiseret af en arbejdsgruppe på 4 medlemmer med en tæt kontakt til administrationsafdelingen i Direktoratet for toldvæsenet. Den opgave arbejdsgruppen stillede sig var,

- at tilvejebringe oversigt over toldarkiverne hos forvaltningen i hele landet,
- at gennemføre afleveringer af alle toldstedsarkiver før 1969 og af de centrale toldarkiver før 1965,
- at udarbejde bevarings- og kassationsplan for alle toldarkiver efter 1969,
- at udarbejde en registraturmodel for toldstedsarkiver før 1969.

Arbejdsprogrammet blev gennemført i løbet af lidt mere end et år. Afleveringerne blev først gennemført i 1984. Nu (januar 1985) er alle toldstedsarkiver før 1969 afleveret til landsarkiverne og de er alle registrerede eller ved at blive det efter den fælles model. De centrale myndigheders arkiver, departementet for told- og forbrugsafgifter, nævn og revision til 1965 er under aflevering og registrering, der forventes afsluttet i 1985. Før de nu gennemførte afleveringer var der omfattende toldarkiver både i Rigsarkivet og i landsarkiverne. Landsarkivet for Nørrejylland havde store toldarkiver, fordi man havde

foretaget en systematisk indsamling i forbindelse med toldvæsenets strukturændring for lokalforvaltningen i 1969. Tolddepartementet havde siden sin oprettelse løbende afleveret til Rigsarkivet. Alligevel viste de oversigter, der blev udarbejdet over arkiverne hos forvaltningen, at der i toldkamrene – 1982 tilsammen fandtes ca. 30.000 hyldemeter og i centralforvaltningen – 1965 ca. 700 hyldemeter arkivalier. Denne store arkivproduktion gjorde det klart, at en kassationsbehandling af nyere toldarkiver var en nødvendighed hvis ikke alle landsarkiver i løbet af kort tid skulle fyldes til bristepunktet med toldarkiver.

Arbejdet med aflevering og registrering af de gamle toldarkiver og kassationsbehandlingen af de nyere betød for arbejdsgruppens medlemmer bekendtskab med et stort og hidtil i arkiverne meget lidt benyttet kildemateriale, som alle medlemmer, efterhånden som arbejdet skred frem, fik en større og større interesse for. Toldvæsenet har haft og har en central og temmelig indgribende kontrollerende myndighed i samfundslivet og dets arkiver indeholder derfor en mangfoldighed af informationer om stort og småt i samfundet.

Formålet med denne artikel er at gøre andre opmærksom på det omfattende kildemateriale og dets variation af informationer, samt give nogle »smagsprøver« og en første vejledning i benyttelse af toldarkiverne. Først bringes en oversigt over administrationen 1848-1980 og dernæst omtales disse administrative enheders arkiver tilligemed en foreløbig vejledning i benyttelsen.

2. Oversigt over toldadministrationen 1848-1980

2.1. Departementet for told- og forbrugsafgifter

I 1760 fik toldvæsenet egen overbestyrelse ved oprettelsen af Generaltoldkammeret. Før dette tidspunkt var overbestyrelsen af toldvæsenet henlagt under Rentekammeret. I tiden 1768-73 og 1816-48 var Generaltoldkammeret sammenlagt med Kommercekollegiet[2)].

Forvaltningen af toldvæsenet overførtes i sin helhed i marts 1848 fra generaltoldkammeret til handelsministeriet sammen med Kommercekollegiet og fra kgl. kundgørelse af 24. november 1848 blev toldvæsenet henlagt til finansministeriet, som det sorterede under indtil 1975, hvor toldvæsenet blev flyttet til ministeriet for skatter og afgifter ved dette ministeriums oprettelse.

Fra 1848-54 sorterede tolddepartementet umiddelbart under finansministeren, fordi denne, grev Sponneck, ønskede at forbeholde sig generaldirektørstillingen, når han gik som minister.[3)] Det skete i 1854 og fra 1.1.1855 oprettedes et generaltolddirektorat med Sponneck som chef. Følgerne af kri-

gen 1864 betød betydelige administrative omlægninger og told- og afgiftssagerne samledes med sager vedr. det direkte og indirekte skattevæsen, rangskat og lottosager i et Generaldirektorat for skattevæsenet, der bestod indtil 1902. Ved kgl. resolution af 29.3.1902 deltes generaldirektoratets sager mellem et generaltolddirektorat og et skattedepartement. Fra 1.11.1919 skiftede generaltolddirektoratet navn til departementet for told- og forbrugsafgifter (tolddepartementet), et navn det stadig har. Som et led i rationaliseringen i statsforvaltningen i 1960-erne udskiltes den konkrete sagsbehandling på en række sagområder af tolddepartementet og blev fra 1.4.1965 henlagt til et nyoprettet direktorat for toldvæsenet. I foråret 1984 blev det meddelt i dagspressen, at der var overvejelser om sammenlægning af tolddepartementet og tolddirektoratet til et generaltolddirektorat, men disse tanker er igen opgivet.

Kontororganisationen i tolddepartementet

Departementet var i tiden efter 1848 som før organiseret i 6 kontorer, 1. og 2. danske told- og konsumtionskontor, Slesvigske toldkontor, Holsten-Lauenborgske toldkontor, Karantænekontoret og Øresunds-og strømtoldkontoret. Karantænekontoret ophørte 1852 ved at sagområdet blev overflyttet til justitsministeriet og Øresunds-og strømkontorets virksomhed ophørte ved Øresundstoldens afskaffelse 1857/58. Fra 1.10. 1860 blev de to danske toldkontorer sammenlagt til ét og efter krigen 1864 nedlagdes Slesvigske og Holsten-Lauenborgske toldkontorer.

Toldadministrationen i generaldirektoratet for skattevæsenet var fra 1865-69 organiseret i to toldekspeditionskontorer og 1869-1902 i ét, kontoret for toldsager. I 1909 omorganiseredes departementet i 2 ekspeditionskontorer, hvilket var udtryk for en begyndende saglig deling af kontorernes ressort mellem told og afgifter. Denne deling mellem områderne blev med tiden fuldstændig gennemført. De oprindelige to kontorer blev forøget i takt med lovgivningen, således at der i 1980 er en toldafdeling med 4 kontorer, en forbrugsafgiftsafdeling med 4 og et sekretariatskontor.[4)]

Råd og nævn

I lovene om afgifter på produktion og omsætning af forskellige varer, der er vedtaget siden 1920'erne, er der bestemmelser om nedsættelse af nævn, som regel med dommere og branchekyndige som medlemmer. Nævnene er ankeinstans for administrative afgørelser og rådgivende for departementet inden for hver sit område. Der er også nævn i henhold til toldloven med den samme kompetence i bl.a. tariferings-og toldberegningsværdispørgsmål. Følgende nævn er/har været nedsat i den her behandlede periode:

Afgifter:
Benzinafgiftsnævnet 1927-82
Chokoladeafgiftsnævnet 1955-70
Klagenævnet vedr. midlertidige forbrugsafgifter 1940-53
Nævnet vedr. lov om forskellige forbrugsafgifter 1955-70
Nævnet vedr. lov om forbrugsbegrænsende foranstaltninger 1955-70
Konsum-is nævnet 1946-70
Merværdiafgiftsnævnet 1967-
Nævnet vedr. alm. omsætningsafgift 1962-67
Nævnet vedr. omsætningsafgift af forskellige varer 1950-55
Nævnet vedr. omsætningsafgift af motorkøretøjer 1943-
Parfumeafgiftsnævnet 1946-70
Stærke-drikke nævnet 1946-70
Tobaksafgiftsnævnet 1955-70
Vurderingsnævnet vedr. tillægsafgift på spiritus 1917-22

I 1970 nedlagdes de mindre afgiftsnævn og sagerne blev henlagt til nævnet vedr. merværdiafgiften.

Told:
Nævnet vedr. varers tarifering og varers ansættelse til toldværdi 1957-. Det blev delt i to nævn i 1959, Toldankenævnet og Værdiankenævnet, men atter sammenlagt fra 1968.
Nævnet vedr. pålæggelse af antidumping- og udligningstold 1959-70
Sønderjysk toldnævn.[5)]

Særlige opgaver under tolddepartementet.

Toldvæsenets prøvesamling og fakturakontrol var en landsomfattende institution, oprettet i 1937 og nedlagt ved tolddirektoratets oprettelse i 1965. Her behandledes sager om varers tarifering, ansættelse af toldberegningsværdi og værdifortoldningsspørgsmål i øvrigt. Institutionen gav oplysning og vejledning i disse spørgsmål til publikum og toldsteder. Fakturaer for værditoldpligtige varer blev indsendt til institutionen og var grundmateriale for efterkontrol af beregninger og betalinger. Overtrædelser blev behandlet af departementet.

Toldvæsenets eftersøgningstjeneste blev oprettet 1954 med den opgave at yde assistance til toldstederne ved opklaring af større smuglersager.

2.2. Toldrevisionen

I 1848 blev toldvæsenets regnskabsvæsen henlagt under generaldecisoratet for det inddirekte skattevæsen. Da det blev nedlagt i 1881, placeredes revisionen af toldvæsenet i 2. revisionsdepartementet indtil 1916 hvorefter revisionen var henlagt til toldrevisionsdepartementet, der i 1926 blev en selvstændig revisionsafdeling under tolddepartementet. Ved tolddirektoratets oprettelse 1965 overførtes revisionen hertil.

1848-70 var der 2 toldrevisionskontorer, derefter deltes 1. kontor og fra 1870-1969 var der 3 kontorer. 1. kontor reviderede regnskaberne fra toldstederne under overtoldinspektoratet for østifterne (herunder Als), toldgrænsekorpset og forbrugsafgiftsinspektoraterne. 2. kontor reviderede regnskaberne fra Jylland og 3. kontor reviderede Københavns toldsteds regnskaber. Kontorets ressort var i tiden 1918-26 delt således, at der i denne periode var et 4. kontor, som tog sig af visse dele af den københavnske forvaltning.

Toldrevisionen var og er overbestyrelse af toldvæsenets kasse- og regnskabsvæsen, reviderer samtlige regnskaber og foretager kasseeftersyn.

Fra 1916 var der et hovedrevisorat for toldvæsenet. Hovedrevisionens opgave var at kontrollere, at toldvæsenets indtægter og udgifter var i overensstemmelse med gældende love. Hovedrevisionen reviderede tolddepartementets regnskaber.

2.3 Overtoldinspektoraterne

Som et toldkyndigt organ mellem lokalforvaltningen og centraladministrationen oprettedes omkring 1820 2 overkontrollørstillinger, i 1819 for Jylland og i 1821 for Østifterne. Baggrunden herfor var det omfattende smugleri, der fandt sted, samt hyppige kassemangler i toldkamrene. Før enevældens indførelse havde der været 3 provinstoldforvaltere, men de forsvandt og amtmændene overtog funktionen som kontrollerende mellemled mellem lokalforvaltningen og centralforvaltningen. Men deres kontrol var ikke tilstrækkelig til at forhindre smugleri og anden ulovlighed i toldvæsenet. Med overkontrollørerne, der skulle foretage uanmeldte besøg på toldstederne, skulle uvæsenet bekæmpes. Dette mellemorgan viste sig gavnligt og i 1847 oprettedes 3 overtoldinspektorater, et for Nørrejylland, et for Fyn og et for Sjælland og Lolland-Falster. 1856 ophævedes det fynske overtoldinspektorat og Fyn bestyredes sammen med Sjælland og Lolland-Falster i overtoldinspektoratet for Østifterne. Det havde i realiteten allerede været tilfældet fra 1852. Efter genforeningen i 1920 henlagdes det sønderjyske fastland i toldmæssig henseende til det nørrejyske overtoldinspektorat, der i den anledning skiftede

navn til overtoldinspektoratet for Jylland. Als blev henlagt til overtoldinspektoratet for Østifterne.

Organisationen af Københavns toldsted var en anden end for provinstoldstederne, fordi København var landets hovedstad. Her havde været en særlig toldinspektion med et antal toldinspektører, der bestyrede forvaltningen kollegialt. Ved kgl. res. af 25. maj 1848 omdannedes Københavns toldsted til et overtoldinspektorat, der skulle havde samme myndighed, overtilsyn og overbefaling, som tidligere havde været tillagt Københavns toldinspektion.

Overtoldinspektoraternes forretningsområde

For hvert af de 3 distrikter havde overtoldinspektøren det øverste tilsyn med toldvæsenet i almindelighed og med toldtjenestemændenes forhold, med distriktets bygninger og inventar, med toldstedernes arkiv, journal og regnskab. Overtoldinspektørerne skulle foretage uanmeldte kasseeftersyn og inspektionsrejser og afgive indberetninger herom til tolddepartementet. Desuden var overtoldinspektoraterne mellemled mellem de lokale toldsteder og departementet og sager fra toldsted til departement skulle passere overtoldinspektoratet, der afgav udtalelse og indstilling i sagerne.

I København havde Københavns toldsted også før 1847 været mellemled mellem centraladministrationen og toldsted og havde som sådan afgivet udtalelser om konkrete toldsager. Denne virksomhed fortsattes således, at Københavns overtoldinspektorat afgav erklæringer i toldsager, der var rejst af de andre overtoldinspektorater overfor generaltolddirektoratet indtil 1924, hvor denne virksomhed ophørte. Men da overtoldinspektøren for København tillige var chef for Københavns toldsted adskiller denne forvaltning sig fra de øvrige ved at være både lokal, regional og landsomfattende.

De 3 overtoldinspektorater blev nedlagt i 1965 ved oprettelsen af et nyt mellemorgan mellem central- og lokaladministrationen, direktoratet for toldvæsenet.

2.4. Krydstoldvæsenet

Til at sikre kysterne mod smugleri oprettedes i 1824 Krydstoldvæsenet. Det blev organiseret i 2 inspektorater, Krydstoldinspektoratet for monarkiets østkyst med hovedsæde i København og Krydstoldinspektoratet for monarkiets vestkyst med hovedsæde i Wyk på Føhr. Efter 1864 blev det vestlige inspektorat nedlagt og fartøjerne overført til inspektoratet for østkysten. Foruden fartøjerne havde inspektoraterne et antal krydstoldstationer.

Med skibsfartens overgang til dampkraft var toldkrydsernes rolle udspillet og krydstoldvæsenet blev nedlagt 1.4.1904.[6)]

2.5. Toldgrænsekorpset

I 1865 oprettedes et toldgrænsekorps til at varetage kontrollen ved den nye grænse. I korpset indgik resterne af det holstenske grænsegendarmeri, der var oprettet 1839 og det slesvigske toldgendarmeri. Fra 1876 hed korpset grænsegendarmeriet. Det havde både militær- og toldopgaver og sorterede i årene 1839-65 under den centrale toldstyrelse, 1865-71 under overtoldinspektoratet for Nørrejylland og fra 1872-1969 igen direkte under tolddepartementet. I 1920 flyttede korpset til den nye grænse og overtog bevogtningen der. I september 1944 blev korpset opløst og gendarmerne interneret. 5. maj 1945 genoptog korpset tjenesten ved grænsen. I 1952/53 skiftede korpset igen navn, nu til *Toldgrænsekorpset.* Det blev nedlagt i 1969.[7)]

2.6. Forbrugsafgiftsinspektoraterne

Forbrugsafgifternes fremvækst medførte oprettelse af nogle særlige institutioner under departementet. Ældst af forbrugsafgifterne er ølskatten, der blev indført i 1891. Til at føre kontrol med bryggeriernes produktion og salg oprettedes *Kontrollen med bryggerierne,* der i 1917 ændrede navn til *inspektoratet for øl- og spiritusbeskatningen,* idet kontrollen med spiritusbeskatningen i dens forskellige former også var blevet henlagt til denne institution, der som følge af afgiftsloven af 1917 fik et nyt stort kontrolområde. Inspektoratets sagområde udvidedes med kontrol med produktion og salg af frugtvin og fra 1930 også med fremstilling af andre alkoholer. I 1935 samledes alle sager vedr. alkoholbeskatning i inspektoratet ved at man, fra inspektoratet for tobaksbeskatningen, overførte sager vedr. kontrol med afgifter på omsætningen af øl og spiritus. Inspektoratets sagområde var herefter ølskat, produktions- og tillægsafgift af spiritus og andre alkoholer, afgift af indenlandsk tilvirket vin og forskelsafgift af vin, omsætningsafgift af vin, omsætningsafgift af stærke drikke, banderoleordning og vinordninger.

Inspektoratet havde det direkte tilsyn med alle landets bryggerier, spritfabrikker og frugtvinsfabrikker. For de øvrige afgifters vedkommende fungerede inspektoratet som toldsted for det københavnske tolddistrikt og havde for det øvrige land overtilsyn med toldstedernes kontrol.

Som følge af lov om beskatning af cigaretter fra 1912 blev *inspektoratet for cigaretbeskatning* oprettet. Fra 1917 blev navnet *inspektoratet for tobaksbeskatningen* som en følge af indførelsen af cigarafgift. Siden kom afgifter på chokolade, sukkervarer og sukker til og fra 1924 omsætningsafgift af motorkøretøjer.

Også dette inspektorat fungerede som toldsted for Københavns tolddistrikt hvad kontrollen med de ovenstående afgifter angik og havde overtilsyn

med kontrollen i det øvrige land. Forhandling af stempelbånd og stempelmærker for hele landet hørte under inspektoratet, der tillige var mellemled mellem toldstederne og departementet i sager vedr. de ovennævnte afgifter.

I 1940 oprettedes *inspektoratet for omsætningsafgifter* til at føre kontrol med forbrugsafgifterne på manufakturvarer, parfumer, kosmetiske artikler, pap, papir, glødelamper, radiolamper og kaffesurrogater med flere i tidens løb. Som følge af loven om almindelig omsætningsafgift af 16.6. 1962 blev der oprettet endnu et forbrugsafgiftsinspektorat. Det blev kaldt 4. forbrugsafgiftsinspektorat. Samtidig fik de gamle navneforandring til 1. (inspektoratet for tobaksbeskatningen), 2. (inspektoratet for øl- og spiritusbeskatningen) og 3. (inspektoratet for omsætningsafgifter). Men allerede fra 1.4. 1963 fordeltes opgaverne mellem kun 3 forbrugsafgiftsinspektorater, således at kontrollen med tobak, øl og spiritus blev lagt til 1., chokolade, sukker, motorkøretøjer under 2. og den almindelige omsætningsafgift under 3.

Forbrugsafgiftsinspektoraternes opgaver overfor Københavns tolddistrikt og overfor det øvrige land var som de gamle inspektoraters. Fra 1.1. 1969 blev inspektoraterne nedlagt og deres opgaver fordelt mellem tolddirektoratet og de københavnske distriktstoldkamre.

2.7. Direktoratet for toldvæsenet

Tolddirektoratet er oprettet pr. 1.4.1965 som en følge af arbejdet i Administrationsudvalget af 1960, der i sin 3. betænkning fra 1963 (nr. 342) beskæftigede sig med administrationen af told- og forbrugsafgiftslovgivningen.

Direktoratet fik sit sagområde fra departementet og dets centrale etatsinstitutioner. Det er budget, regnskab, revision, personale-, bygnings- og materielforvaltning for hele toldvæsenet, udarbejdelse af regler, kontrol med og forklaring af disse overfor toldstederne, styring og prioritering af opgaver samt udvikling af nye arbejdsmetoder og procedurer. Direktoratets interne struktur er ændret flere gange siden 1965, men nu (1984) er direktoratet organiseret i 3 afdelinger, afgift, told og oppebørsel samt et sekretariat, en administrationsafdeling og en revisionsafdeling.

2.8. Toldstederne

Den praktiske udøvelse af toldvæsenets forretninger foregår ved toldstederne. Denne betegnelse er anvendt her om det, der nu i almindelighed kaldes toldkamre, fordi betegnelsen er benyttet i toldvæsenets egne organisatoriske oversigter som en betegnelse for den lokale toldforvaltning, der foregår i eller ved et toldkammer. Bygningen og forvaltningen kan være identiske, men forvaltningen kan også være spredt over et antal bygninger, som det er tilfældet i

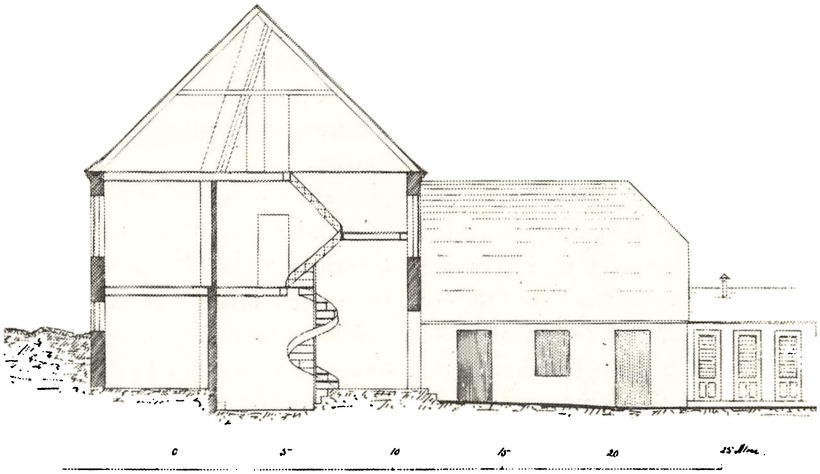

Forslag til indretning af toldkammer i den tidligere toldforvalters bolig i Sæby 1890. Tegningen er udarbejdet af bygningsinspektør Walther i Århus. Planen blev imidlertid henlagt, fordi man ville afvente jernbanens placering inden man indrettede et nyt toldkammer. Gruppeordnede toldsager 4,137,73. Foto Alice Westergård.

København. Et toldsted før 1969 dækkede et område med en købstad eller mindre by, en kyststrækning eller landgrænse og et landområde. Fra Christian 4.s ordinans af 1632 om tolden fandtes der ved de større toldsteder en tolder og en toldskriver. Tolderen, der var udnævnt af regeringsmyndigheden, havde ansvaret for både opsyn og regnskab. Nogle år før toldforordningen af 1797 blev det almindeligt, at forretningerne deltes mellem 2 embedsmænd, nemlig toldinspektøren, der fik opsynet, og toldkassereren, der fik regnskabsforretningerne under sig. Denne deling blev endelig fastsat i de embedsmandsinstrukser, der fulgte efter 1797-ordningen. Frem til konsumtionens ophævelse i 1850 og 51 var der et stort antal toldsteder, hvor denne forvaltningsmæssige deling var gennemført, men konsumtionens ophævelse betød en indskrænkning i forretningerne og hovedparten af toldstederne blev derefter bestyret af en toldforvalter, der forenede de 2 funktioner. Denne udvikling blev fortsat således, at der kort efter 1900 kun var 6 store toldsteder med delt forvaltning, nemlig Ålborg, Århus, Horsens, Randers, Helsingør og Odense. I perioden 1858-1969 var der ca. 75 toldsteder uden for København. De 75 provinstoldsteder er dog ikke de samme, idet nogle er nedlagt og andre oprettet. Det enkelte toldsteds rammer vil fremgå af landsarkivernes registraturer. Fra 1969 blev lokalforvaltningen ændret således, at mindre toldsteder blev lagt sammen og provinstoldstedernes antal herved reduceret til 25.

Bornholm og København har haft en anden struktur end provinstoldstederne. Bornholm blev indtil 1928 betragtet som ét toldinspektorat, der blev ledet fra Rønne. Det betød, at toldstedernes korrespondance vedr. opsynsforretningerne foregik gennem toldinspektøren for Bornholm. Regnskabsvæsenet var toldstedernes eget ansvarsområde.

København var som tidligere omtalt et overtoldinspektorat fra 1848 og områdets vækst har naturligvis i tidens løb medført udvidelser, specialisering og strukturændringer. Under overtoldinspektoratet for København varetoges opsynsforretningerne ved Københavns toldsted indtil 1969 af 4 toldinspektorater med hvert sit distrikt.[8] Regnskabsforretningerne var fordelt på et større antal specialiserede kassererkontorer (i 1938 var der 20). Til Københavns toldsted hørte desuden en lang række toldopsyn og kontrolposter. Ved omstruktureringen i 1969 blev det københavnske tolddistrikt ændret til 11 distriktstoldkamre efter en saglig opdeling.[9] I 1980 ophævedes denne saglige deling og der oprettedes 6 distriktstoldkamre ved en geografisk opdeling af Københavnsområdet. Toldkamrene fik samme struktur, som de provinstoldkamre, der var blevet oprettet i 1969. Endvidere oprettedes et særligt toldkammer for toldvæsenets fælles opgaver, TFO. Det nedlægges 1.5.1985 og opgaverne fordeles på de 6 andre toldkamre.

Toldstedernes opgaver er opsyn og regnskab. Opsynet er alt det, der er at påse ved skibes ind- og udklarering, ved varers ind- og udførsel, deres vejning og måling samt anden undersøgelse og eftersyn, pakhusforvaltning, kontrol med kreditoplag, strandingsvæsen, smuglerikontrol m.m. Hertil er siden kommet eftersyn og kontrol med virksomheder, som en følge af lovgivningen om skatter og afgifter.

Regnskabsvæsenet omfatter alt vedrørende oppebørsel og bogføring.

Ved siden af disse, der kan betegnes som toldvæsenets egl. opgaver, er en række forskellige mindre opgaver blevet varetaget ved toldkamrene. Det er bl.a. skibsregistrering og -måling, mønstring og karantænevæsen, indsamling af statistiske oplysninger samt amtstueforretninger i byer, hvor der ikke var amtstuer.

3. Arkiverne

Arkivtilsynet i 1983 medførte, at der blev iværksat afleveringer af både centrale og lokale toldarkiver frem til ca. 1965 og 1969, hvor organisationsændringer har medført et naturligt brud i arkivdannelsen. Arkiverne indtil denne dato er afleveret i deres fulde omfang. Når der alligevel, især lokalt, er store mangler i såvel nyere som ældre materiale, må det skyldes uhjemlede kassationer, der er sket p.g.a. organisatoriske ændringer, flytninger, manglende

tilsyn fra arkivernes side, uvidenhed o.l. Hvad der nu er afleveret til arkiverne, må derfor anses for at være alt, hvad der er bevaret af toldarkiver indtil 1969. Naturligvis er det ikke udelukket, at der kan dukke mere op, men efter toldvæsenets og arkivvæsenets forenede gennemgang af fortegnelser, kældre, lofter og pakhuse, må man antage, at der kun kan blive tale om »enkeltfund«.

3.1. Centrale arkiver

For arkiverne før 1848 er der redegjort i Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I, Kbhn. 1983. Tolddepartementets arkiv fra 1848 består af en række kopibøger og journaler med tilhørende sager. Journalerne 1848-70 indeholder sager vedr. et bestemt geografisk område, over toldinspektoraterne, eller en særlig del af forvaltningen, krydstoldvæsenet, karantænevæsenet. Fra omkring 1870 begynder man at spore en vis saglig deling i journalerne, personale- og budgetsager får egen journal. Fra ca. 1910 bliver den saglige deling mellem journalerne mere udtalt, men først fra 1924 er der 3 rækker sagligt delte journaler, A-journalen for toldlov og toldforvaltning, B-journalen for forbrugsafgifter og C-journalen for administration. Betegnelserne A, B og C er også anvendt som betegnelse for journalerne fra 1848, men indeholder altså sager vedr. ganske andre sagområder.

A-journalen fra 1924 bliver med tiden delt i flere journaler, D fra 1938 og E fra 1942 med bl.a. smuglerisager og andre lovovertrædelsessager, I fra 1955 med nordisk samarbejde og K, bl.a. værdiansættelse og skibsproviantering.

B-journalen, forbrugsafgifter, blev i 1946 delt i F-og G-journal vedr. beskatning af drikkevarer, omsætningsafgift af motorkøretøjer, benzinafgift m.m., i 1950 oprettedes en H-journal for omsætningsafgift af forskellige varer og i 1962 L- og M-journaler til sager vedr. den almindelige omsætningsafgift. Ved delingen af departementet i 1965 i et direktorat og et departement lukkedes de ovennævnte journaler og nye rækker med andre betegnelser blev anlagt.

Til hver af journalrækkerne hører kopibøger med et register for hver årgang. Registrene er indrettet alfabetisk efter korrespondenter.

Journalsagerne har i departementet været henlagt i 2 rækker, dels på journalnr. og dels som samlesager efter emne. Det vil fremgå af journalerne, om man skal søge en sag på j.nr. eller på emne. Journalerne er indrettet efter rentekammer-systemet, det vil sige, at hver indkommen skrivelse har fået første ledige nr., også selv om skrivelsen vedrørte en allerede oprettet sag. Samhørende sager er så forbundet med henvisninger til tidligere og senere nr. i journalens margin. Hvert år er anlagt en ny journal og en ny nummerrække begyndt, men de emnemæssigt henlagte sagpakker er vokset uden en tilsvarende årlig deling. I sagpakkerne/aktpakkerne er sagerne placeret efter årstal og

j.nr. Man har lagt enkeltsager i aktpakken indtil pakken af praktiske grunde blev for tyk. Så udskiltes de ældste dele af den og afleveredes til Rigsarkivet og man fortsatte henlæggelsen, indtil pakken igen blev for tyk, så udskiltes de ældste dele o.s.v. ...

De emneordnede sager, der er afleveret til Rigsarkivet imellem 1853 og 1927, er omordnet i Rigsarkivet og udgør den række, der kaldes gruppeordnede toldsager. Gruppen indeholder dokumenter fra 1813-1926. Der er udarbejdet en oversigt med stikordsregister til gruppen. Afleveringerne efter 1927 er ikke omordnet på samme måde og de henligger som samlesager med den betegnelse, de har fået i departementet. Der er ikke udarbejdet nogen oversigt over emnerne og de skal derfor søges ved hjælp af en række afleveringsfortegnelser.

1984-85 afleveredes tolddepartementets arkiver indtil ca. 1965. Denne aflevering falder i 2 rækker forårsaget af den deling af departementet, der fandt sted i 1965, da tolddirektoratet blev oprettet. Direktoratet fik en større mængde sager med sig til »låns« for at kunne fortsætte forvaltningen.

Ideelt set burde sagerne i de 2 rækker have været samordnet, men da det drejer sig om ca. 700 hyldemeter, der på ægte rentekammervis er vokset videre i hver sin administration, er sagerne blevet fortegnet som 2 afleveringer og der skal derfor søges i 2 afleveringsfortegnelser. Når der bliver mulighed for det, vil det være oplagt at forsøge at samle fortegnelserne til én v.h.a. edb.

Tolddepartementets journalsager 1848-1965 er en meget stor gruppe med et omfang på ca. 1200 hyldemeter. Disse mange meter gemmer mange oplysninger ikke alene om toldvæsenet, men også om samfundsforhold i bred forstand. Der kan findes megen information om virksomheder og produktion, når man tager hul på dette materiale.

En meget central gruppe er årsberetninger fra overtoldinspektoraterne for Østifterne og Nørrejylland 1849-1921. Til overtoldinspektoraternes samlede beretning knytter sig det enkelte toldsteds mere detaljerede beretning som bilag. Der bringes i disse årsberetninger oplysninger bl.a. om bissekræmmere og landkræmmere, om toldens størrelse, skemaer over omfanget af importerede varer og temmelig nærgående udtalelser om toldembedsmænd. Om en toldinspektør et sted i Jylland skrives, at »han er mindre begavet, men istand til fyldestgørende at varetage sit embede, hvilket han med den højeste grad af samvittighedsfuldhed ofrer sine evner«.[10] Der er brændevinsstatistikker, oversigt over skibsfarten, indenlandsk og udenlandsk, og oversigter over fabrikker og industrier i området. Der er almindeligvis tale om fortegnelser over typer af fabrikker, men ofte også med angivelsen af fabrikkens navn, der oplyses om maskinkraft, art og antal, antal arbejdere, arten af produktionen,

dens omfang og værdi. Dertil knyttes i nogle tilfælde almindelige bemærkninger om tilstanden for handel, produktion, landbrug og fiskeri på stedet.

Industri- og produktionsoplysningerne ændrer form i løbet af perioden, men der er hele tiden mange oplysninger af finde, f.eks. at Helsingør skibsværft i 1900 byggede 3 nye skibe, Katie og Dagmar til Riga og Boie til Åbo og at der ved årets udgang var 5 skibe i ordre.[11]

Ligeledes kan man se, hvad der i samme år blev indført til anlægget af jernbanen fra Rønne over Åkirkeby til Nexø. Blandt flere andre saggrupper skal tarifsagerne fremhæves. Denne gruppe indeholder oplysninger om enkelte varer fra bomuldsnor til vandværker, afgivet i forbindelse med fastsættelse af hvormeget der skulle betales i told og afgifter af en bestemt vare. I mange tilfælde vil der være vareprøver eller anden information vedlagt, naturligvis afhængig af varens art.

Som eksempel er gennemgået en pakke til positionen »Damepynt«. Det er »pyntegenstande, som ere bestemte for fruentimmer«, kapper, huer, kraver, halsstrimler, manchetter, slør, lommetørklæder, hårpynt o.l. af klare eller åbne stoffer, broderede eller med pyntbesætning af blomster, fjer, kniplinger, blonder o.l. I pakken ligger prøver på sådanne stoffer og en længere betænkning om »damepynt« og broderiernes udstrækning på klædningsstykker.[12] Sådanne betænkninger om dette eller hint kan findes mange steder i det omfangsrige materiale. Der vil ofte være indhentet konkrete oplysninger fra

Journalsager har undertiden overraskende indhold. Journalsagen A 842/1857 er en prøve på gråt hattefilt, der ikke er rigtigt hattefilt, men uldfnug klæbet på bomuldstøj. Artiklen var ny, hvorfor man ønskede en resolution på fortoldningen. Gruppeordnede toldsager 4, 129, 132. Foto: Tage Ludvigsen.

Prøver af »underskjørttøi« og »gardintøi« fra 1851 indsendt til tolddepartementet sammen med en klage fra importøren over fortoldningen. Gruppeordnede toldsager 4, 129, 132. Foto: Tage Ludvigsen.

toldstederne som grundlag for en betænkning eller en rapport. Foruden de mere lejlighedsvise indberetninger og årsberetninger findes også i journalsagerne henlagt efter nr. indberetninger fra toldstederne, ofte kvartalsvis bl.a. om anholdelser og straffepåstande.

Som et sidste eksempel på de meget varierede oplysninger, der kan findes, skal nævnes en samlesag med betegnelsen »kafébeskatningen, bazarer, ud-

salg, udstillinger o.l.[13] Sager samlet under den betegnelse vedrører ansøgninger om fritagelser for betaling af afgift af omsætningen ved salg af kaffe, te o.l. Her finder man ansøgninger fra skoler, foreninger og enkeltpersoner om fritagelse med oplysning om den begivenhed, der er anledning til ansøgningen. Ofte er vedlagt program for begivenheden, årsberetning eller andet oplysende materiale, regnskaber og foreningsvedtægter. Teknisk skole i Varde holdt bazar i 1924 med et omfattende program for festlighederne, der strakte sig over 3 dage og hvor bl.a. indgik fremvisning af en havfrue fanget i Varde å. Det var dog ikke hende, der skulle svares afgift af, men derimod salget af lagkage.

Grundlovsmødet i Bloustrød præstegårdshave i 1926 til fordel for Santalmissionen og Dansk Missionsselskab samt Bloustrød kirkes indre udsmykning slap ikke for at svare afgift af salg af øl, sodavand og kaffe, selv om meningen med mødet var, at »følgende salme skulle komme til at passe til Bloustrød kirke: Hyggelig, rolig, Gud er din bolig, inderlig skøn«.[14]

Departementsarkivet indeholder naturligvis også en stor gruppe personale- og administrationssager, herunder byggesager. Disse har været fremdraget i flere publikationer og skal derfor ikke nærmere omtales her.

Ved hjælp af årsberetninger, konduiteforklaringer og personalesager kan man komme endog temmelig nær på tolderne. Konduiteforklaringer er personalebedømmelser, der også er optaget i de ældre årsberetninger. År for år kan man følge de overordnede toldembedsmænds vurdering af de underordnede. At man havde et vågent øje på dem, fremgår af karakteristikken af toldforvalteren i Frederikshavn i 1858: ... han er en duelig mand, mens hans mådelige økonomiske forhold og ikke få private sorger har virket uheldigt på ham, men man må håbe, at hans ærefølelse vil opretholde ham og give ham kraft til at blive for tjenesten, hvad han kan og bør være«.

Arkiver fra nævn og råd styres af ressortkontorerne i departementet, men har oftest selvstændig arkivdannelse. Enkelte af de nedlagte nævnsarkiver er afleveret til Rigsarkivet.

Toldrevisionen

Fra revisionskontorerne er bevaret kopibøger, journaler, journalsager, antegnelser m.m. fra 1848 til ca. 1969.

Krydstoldvæsenet

Krydstoldvæsenets arkiv er ret godt bevaret og omfatter såvel inspektoratssager som fartøjsarkiver. Der findes afleveringsfortegnelse til arkivet.

Toldgrænsekorpset

Der er bevaret sager vedr. toldgrænsekorpset både centralt i tolddepartementets arkiv, gruppeordnede sager og senere afleveringer og lokalt i overtoldinspektoratet for Nørrejylland 1865-71. Alle nyere sager vedr. toldgrænsekorpset er afleveret til Landsarkivet for de sønderjyske landsdele.

3.2.1. Københavns toldsted

Overtoldinspektoratet for København

Dette arkiv er stort og velordnet med et omfang på ca. 300 m. Der er bevaret kopibøger og journalsager fra 1715 og journaler fra 1798. Som indgang til de nyere journalsager fra overtoldinspektoratet benyttes en aktplan, d.v.s. en emneplan, der er benyttet ved henlæggelsen af sagerne i administrationen. Fortegnelsen over de emnehenlagte sager vil blive trykt og udgivet. København er landets største toldsted og overtoldinspektoratet havde endvidere nogle landsdækkende opgaver som instans mellem central- og lokalforvaltningen.

3.2.2. Overtoldinspektoratet for Fyn

Fra denne institution er der kun bevaret en journal, 4 bd. kopibøger og 1 pakke journalsager fra perioden 1847-52. De er udskilt af overtoldinspektoratet for Østifterne ved ordningen af dette i 1984. Overtoldinspektoratet eksisterede kun 1847-56 og blev 1852-56 administreret sammen med overtoldinspektoratet for Østifterne.

3.2.3. Overtoldinspektoratet for Østifterne

Dette arkiv er nyregistreret og der vil i løbet af 1986 foreligge en trykt registratur for det.

3.2.4. Overtoldinspektoratet for Jylland (Nørrejylland indtil 1920)

Der er bevaret kopibøger, journaler og journalsager fra 1820 fra forsøgsordningen med konstitution af en overkontrollør for Nørrejylland og til institutionens nedlæggelse i 1965.

Oversigt over arkivet i »Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse«. 1. Viborg 1980.

3.2.5. Forbrugsafgiftsinspektoraterne

Som tidligere nævnt havde disse inspektorater både landsomfattende og københavnske opgaver. På grund af de sidste er inspektoraternes arkiver afleveret til Landsarkivet for Sjælland. Inspektoraternes arkiver synes at være blevet stærkt reducerede som følge af omstruktureringer og flytninger i det storkøbenhavnske område siden 1965. Sager vedr. øl- og spiritusbeskatningen er bevaret fra 1936, men kun i ringe omfang. Bedre er det med sager vedr. tobaks- og motorbeskatningen. Her er journalrækker fra 1922 og 1924, men kun få kopibøger og næsten ingen journalsager. Der findes nogle fortegnelser bl.a. over tobaksvirksomheder i hele landet.

Bedst bevaret er det yngste inspektorat, nemlig inspektoratet for omsætningsafgifter. Her er både kopibøger og journaler, men kun få journalsager. Der er udarbejdet afleveringsfortegnelser over inspektoratsarkiverne. Den eneste komplette række sager, der har undgået kassation er journaler for motorkøretøjer fra 1924-1971. Denne række er dog ikke afleveret, fordi sagerne endnu er i administrativt brug.

3.2.6. Toldstederne

Toldstedernes arkiver er sammenlagt den største gruppe i toldarkiverne. Der er bevaret arkiver fra de fleste af de toldsteder, der har ekisteret. Arkiverne fra nogle ganske få er forsvundet ved sammenlægninger og et enkelt, Gedser er brændt. Derimod mangler der arkiver fra et meget stort antal kontrol- og opsynsposter. De har formodentlig ofte fulgt opsynsmanden og nogle kan måske derfor endnu findes i privat eje eller i lokalhistoriske arkiver.

Toldstedsarkivernes bevaringstilstand er meget varieret og spænder fra ca. 25 cm fra Sorø til ca. 80 hyldemeter fra Århus, det største provinstoldsted. Der er ikke bevaret noget fuldstændigt toldstedsarkiv og man må derfor gennemgå flere for at danne sig et indtryk af et toldsteds forretninger og deres arkivalske nedslag. De jyske toldsteder er gennemgående bevaret længere tilbage end toldstederne i den øvrige del af landet. Der er sager fra slutningen af 1600-tallet, ikke sammenhængende rækker, men enkelte journalsager. Fra beg. af 1700-tallet er der flere forskellige typer, men også sjældent sammenhængende rækker. En undtagelse er København, der som ovenfor nævnt går tilbage til 1715. Toldstederne i østifternes område går tilbage til slutningen af 1700-tallet dog med undtagelse af bl.a. Helsingør, der er bevaret fra 1731 og Kalundborg fra 1701.

Toldstedets kopibøger vil give et billede af forvaltningen som helhed, men her skal man være opmærksom på, at der ved store toldsteder er flere rækker,

nemlig toldstedets, toldinspektørens og toldkassererens kopibøger. Den samme deling gælder journalerne. Toldinspektørens kaldes A og toldkassererens B. Senere i perioden, ofte fra det tidspunkt hvor de forskellige forbrugsafgifter er indført, er journalerne delt efter sagområde.

En særlig række protokoller kaldes ordrebøger og er journaler for indkomne skrivelser fra overordnede toldmyndigheder. Da der ikke er foretaget nogen tilbundsgående administrations-historisk undersøgelse i forbindelse med ordningen af arkiverne, må det understreges, at det er nødvendigt at orientere sig i de forskellige rækker i et toldsteds arkiv. Nogle steder er der bevaret protokoller over forordninger, anordninger, cirkulærer o.l. og da disse er fælles for hele forvaltningen, kan det anbefales, at gennemgå en sådan række for at orientere sig om et toldsteds forvaltning.

En meget central kildegruppe er årsberetningerne, som også er omtalt under tolddepartementet. I toldstedsarkiverne ligger forarbejder, koncept og kopi og her kan være flere og mere detaljerede oplysninger om den lokale handel, skibsfart, fiskeri, industri m.m. Endvidere kan nævnes, at forbrugsafgifterne f.eks. på omsætning af øl og spiritus betyder, at der ved toldstederne er optaget fortegnelser over de afgiftspligtige virksomheder i området med navn, adresse og indehaver.

Handelsrejsende skulle fra 1839 hos toldvæsenet have et adgangsbevis for at drive handel. I protokoller over handelsrejsende kan man derfor se den handelsrejsendes navn, hjemsted, navn på firmaet for hvem han rejste og arten af de varer, han solgte. I 1848 er Jean Charles Wigstrøm, Paris, i Roskilde med tapetpapir fra Magius, Clos og Margeridin i Paris.

Vagtjournaler fra havnene giver oplysninger om skib, skipper, hvorfra skibet er kommet og hvorhen det skal, samt ladning ved indgang og udgang af havnen. Strandingsindberetninger omfatter hver stranding, tid, sted, årsag, vind- og strømforhold, skib, ejer og ladning. I vagt- og patruljejournaler for både, opsyns- og kontrolposter kan findes oplysninger om begivenheder i distriktet.

Ved siden af disse eksempler, der i registraturerne er betegnet med et emne findes journalsagerne. Kun en gennemgang pakke for pakke kan afsløre, hvad der egl. gemmer sig her. Generelt kan det imidlertid siges, at er man interesseret i et bestemt områdes forhold, vil en sådan gennemgang utvivlsomt lønne sig. Toldvæsenets arbejde med kontrol, inspektion, fritagelse o.s.v. har medført en betydelig systematisk indsamling af oplysninger om meget forskellige forhold i samfundet.

Man skal også være opmærksom på, at toldvæsenet var en stærkt centraliseret styrelse, hvor størstedelen af sagerne bevæger sig gennem hele hierakiet,

N. 10.

Fabrikker ved Toldstedet og i Distriktet.

Fabrikkerne	Antal	Med hvilken Kraft drives Maskinerne?	Arbejdernes Antal		Produktion		Værdi	
			Mænd	Børn	Tobak	Cigarer	Rbd.	Sk.
I Byen								
Tobaksfabrik	1	Handkraft	6	14	91300	263400	26000	"
Kradsuldsfabrik	1	Hand- og Vandkraft	36	"	501150	"	53400	"
Vatfabrik	1	Handkraft	2	"	"	3960	535	"
Paa Byen								
Kalkværk	1	Handkraft	4	"	1330 Td.	"	1585	"

Årsberetning fra Nibe toldkammer 1858. Punkt nr. 10 er en oversigt over byens og distriktets fabrikker. Der er en tobaksfabrik, en kradsuldsfabrik, en vatfabrik og et kalkværk. Der gives oplysning om maskinkraft, antal af arbejdere, produktionens størrelse og værdi. Derefter følger almindelige bemærkninger, der beretter om tilbageholdenhed med investeringer og byggeri samt et mindre forbrug af varer som rom, vin m.m. Købmændene formindskede deres varebeholdninger, fordi kreditten gik ned fra 6 til 3 måneder. Korneksporten var derimod god. – Gruppeordnede toldsager 4, 2, 19. Foto: Alice Westergård.

så mangler der oplysninger et sted, kan det være, at sagen skal søges på næste niveau.

De her nævnte sager er kun nogle spredte og tilfældigt valgte prøver på kildematerialet i toldarkiverne. Formålet med præsentationen har været, at gøre opmærksom på disse store, men ikke særligt benyttede arkiver. Det kan måske forekomme en ny bruger at være et vanskeligt og uoverkommeligt arbejde

at beskæftige sig med toldarkiver, men til trøst og opmuntring kan det siges, at den gruppe arkivarer, der i 1983-84 har beskæftiget sig med disse arkiver mener, at det vil være besværet værd og at ihærdighed belønnes.

4. Hjælpemidler

De centrale toldarkiver før 1848 er omtalt i Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, København 1983. Oversigt over arkiverne efter 1848 fås i 2. afdelings generalregistratur (manuskript på 2. afdeling).

Der er i tiden 1920-71 givet en række kassationstilladelser til tolddepartementet af nærmere specificerede sager. Tilladelserne er aftrykt i Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne.

De lokale toldarkiver er omtalt i landsarkivernes oversigter, men i løbet af 1985 vil der blive udsendt et betydeligt antal registraturer over toldstedsarkiver, idet de er blevet om/eller nyregistreret efter en fælles registraturmodel, der er udarbejdet af arkivar Ole Degn i samarbejde med arkivar Erik Nørr og cand.mag. David Davidsen.

5. Toldarkiverne efter 1965/69

De centrale toldarkiver efter 1965 er tolddepartementets og tolddirektoratets arkiver. Departementets arkiv bevares for fremtiden uden større kassationer, mens der er givet kassationstilladelse for store grupper i tolddirektoratets arkiv. For de lokale toldsteder er der ligeledes givet kassationstilladelser i form af en kassationsplan til løbende kassation af arkiver efter 1969. Næste aflevering af toldarkiver vil først finde sted efter 2000.

Noter

1. I ARKIV 9. bd. nr. 4 1983 nr. 220 f. har Anna Thestrup beskrevet hvad arkivtilsyn er. Det nedenfor omtalte samarbejde er et eksempel på en koordineret indsats overfor en stor administrations lokale og centrale embeder.
2. Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk centraladministration i tiden indtil 1848. Dansk Historisk Fællesforening 1982.
3. Niels Petersen: Oversigt over centraladministrationens udvikling siden 1848. Nyt fra Samfundsvidenskaberne nr. 33, 1973.
4. Oversigt over administrationen bygger på Kalender over toldetaten i Kongeriget Danmark. Håndbog for toldetaten Kbhn. 1871, 1874, 1877, 1881 og derefter hvert 3. år indtil 1944, 1946, 1947, 1949, 1951, 1953, 1954, 1956, 1957, 1959, 1961, 1963. Herm. Andersen red. Det danske toldvæsen Kbhn. 1932. Om toldvæsenets organisatoriske og personelle ordning ved J. Thaulow, Kbhn. 1916, ved. P. Grønvold

Kbhn. 1924, 1933, 1938 og 1944. De forskellige kontorers ressort er beskrevet i de sidstnævnte publikationer.

5. Nærmere beskrivelse af nævnenes ressort i betænkning nr. 342 afgivet af Administrationsudvalget af 1960. 3. betænkning 1963.
6. B.v. Munthe af Morgenstierne: Træk af Krydstoldvæsenets historie. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1947 s. 87-124. Robert Svalgaard: Krydstoldvæsenet. Det sejlende toldvæsen 1824-1904. Udg. ved Holger Munchaus Petersen. 1983.
7. Betænkning om toldgrænsekorpset. Betænkning nr. 457. 1967.
8. Københavns toldsted var i 1944 delt på følgende måde: 1. toldinspektorat omfattede Toldboden, Nyhavn, Gammelholm, Hellerup og Kreditoplagseftersyn. 2. toldinspektorat omfattede Christianshavn, Lufthavnen, Islands Brygge (opsyn). 3. toldinspektorat omfattede Børsen, Sydhavn, Nørrebro, Frederiksberg, gods- og personbanegården. 4. toldinspektorat omfattede Frihavnen, Østerport og kalkbrænderierne. Distrikterne var anderledes fordelt tidligere se Thaulow og Grønvold: Om toldvæsenets organisatoriske og personelle ordning, note 4.
9. Distriktstoldkammer 1 – Ekspedition af skibe og varer i Tuborg Havn, Lautrup havn, Svanemøllehavnen og Nordhavnen.
   Distriktstoldkammer 2 – Ekspedition af skibe og varer i Københavns Frihavn.
   Distriktstoldkammer 3 – Ekspedition af skibe og varer i området fra og med Yderhavnen til Langebro (begge sider af havneløbet) samt i Prøvestenshavnen.
   Distriktstoldkammer 4 – Ekspedition af skibe og varer i Sydhavnen (Gasværkshavnen, Tømmergraven, Frederiksholms havn og Teglværkshavnen), i Kastrup havn og i Dragør havn.
   Distriktstoldkammer 5 – Ekspedition af fly og varer i Københavns Lufthavn, Kastrup
   Distriktstoldkammer 6 – Ekspedition af banegods
   Distriktstoldkammer 7 – Ekspedition af postgods
   Distriktstoldkammer 8 – Omsætningsafgift (registreringsafgift) af motorkøretøjer
   Distriktstoldkammer 9 – Virksomhedsregistrering
   Distriktstoldkammer 10 – Virksomhedskontrol m.v.
   Distriktstoldkammer 11 – Distriktskontrol m.v.

   Løsningen af de landsomfattende opgaver vedrørende opkrævningen af merværdiafgiften er henlagt til Toldvæsenets Centrale Oppebørselskontor (TCO). TCO blev nedlagt i 1980 ved oprettelsen af TFO, Toldvæsenets fælles opgaver, der er nedlagt pr. 1.5.1985. TFOs opgaver er fordelt mellem direktoratet og de 6 københavnske distriktstoldkamre.
10. Tolddepartementet. Gruppeordnede toldsager 4, 2, 20. 1858.
11. Tolddepartementet. Gruppeordnede toldsager 4, 2.
12. Tolddepartementet. Gruppeordnede toldsager 4, 129, 132.
13. Tolddepartementet. Aflev. 1932. pk. nr. 3, 1922-30.
14. Do.

Negeroprør, termitter og landsarkivar Saxild

Om de dansk-vestindiske lokalarkivers skæbne.

Af Poul Erik Olsen

Artiklen beskriver de overvejelser, det danske arkivvæsen før og efter salget af de dansk-vestindiske øer i 1917 gjorde sig om afleveringer og hjemsendelse af de lokale dansk-vestindiske embeders arkiver, samt hvordan afleveringerne blev gennemført. Poul Erik Olsen er arkivar ved Rigsarkivets 2. afdeling.

I 1978 udsendte Palle Lauring en bog om de tidligere dansk-vestindiske øers historie. Den tradition for dramatiske skildringer, dansk kolonihistorie har været præget af, giver sig her udslag på et område, der normalt ikke er kendetegnet ved den store dramatik: det arkivalske. Lauring beretter om en dansk koloniembedsmands søn, senere kontorchef i Dansk Forfatterforening Thomas Vollquartz, at »som dreng havde han en oplevelse. Det var under salgsforhandlingerne ved århundredeskiftet, da embedsmænd og militære på øerne troede at nu var øerne solgt. Det gjorde en del af dem så bitre, at de smed arkivsager på vogne og kørte dem op til nordkysten. Her blev papirer kastet i havet, og mens de stod og så dem sejle ud over det blå hav, fortalte hans far, at »sådan så Øresund ud om vinteren, når der var is.« Hvad det var for papirer, der blev hevet ud af pakker og smidt i søen, kunne en tiårs dreng ikke ane. Men det skete. Han glemte aldrig det utrolige syn.«[1] Ulykkerne standsede imidlertid ikke med følgerne af de koloniale embedsmænds nationale frustrationer – efter at salget til USA var en realitet, fortsattes kassationerne: »De amerikanske marinere skulle være der, og som det er sagt ærligt: de smed en masse protokoller og arkivsager væk, for meget af det var skrevet i et sprog, som ingen kunne læse.«[2]

Heldigvis er det næppe de offentlige arkiver, der har måttet holde for, hvis omfanget af de foretagne kassationer skal måles i vognlæs, og en sammenligning mellem arkivfortegnelser fra 1895-96 og 1917 giver da heller intet holdepunkt for den antagelse, at der skulle være gennemført omfattende uautoriserede kassationer omkring århundredeskiftet. Man kan også dårligt forestille sig, at danske embedsmænd i et omfang som det beskrevne skulle have forbrudt sig mod et knap 5 år gammelt guvernementscirkulære, heller ikke, at amerikanerne ikke mere nøjeregnende skulle have overholdt bestemmelser-

ne i overdragelseskonventionen, der begge gav regler for arkivernes opbevarelse. Om reglerne mere nedenfor.

Men, skriver Palle Lauring, »også andre ting har ryddet op, ikke mindst termitterne.«[3] At termitterne har anrettet store ødelæggelser, er udenfor tvivl; men de andre ting har nok været de værste – f.eks. gik på St. Croix næsten alle arkivalier ældre end 1755 tabt ved en orkan i 1772, ved negeroprøret i 1848 brændte alle rets- og politiarkiver fra Frederiksted jurisdiktion etc. Til stadighed blev arkivalierne truet af dårlige opbevaringsforhold, omend næppe altid så akut som natten mellem 22. og 23.2.1851, da der opstod brand i guvernementshuset på St. Croix, efter guvernørens mening ved en slags arkivalsk selvantændelse: »Rimeligt er det, at nogle Lucifer-svovlstikker havde været gjemte, maaske for flere Aar siden, paa en af de gamle ormædte Reoler imellem Papirerne, at Mus, hvoraf der er mange i Contorerne, have gnavet paa dem og at de saaledes have fænget.«[4] Tabet bestod heldigvis kun i nogle stempelpapirregnskaber, kunne guvernøren berolige med.

Den interesse, de lokale embedsmænd omfattede arkiverne med, var den faktor, der betød mest for arkivaliernes skæbne. Nationaløkonomen Christian Martfeldt besøgte i 1760'erne de vestindiske øer og foretog – nok som den første – historiske undersøgelser i guvernementsarkiverne, hvorom han meddeler: »Under Secretærens (på St. Thomas. PO) Forvaring er nu Archivet, som fra dette secels Begyndelse giemtes i Fortet i det saakaldte Plathuus, som dertil blev paneelet, men som deels er nu ikke vel muelig og deels for langt fra Haanden. Ved den Flytning (fra fortet til guvernementshuset) er det blevet liigesaa uordentlig som St. Croix er ordentlig og ved nærværende Secretær Møller bragt i god Stand paa St. Croix; men hr. Oberstl. og Commandant Roepstorff, som paasaa hel nøye publique gamle Documenters Vigtighed lader det under sin Opsigt bringe i den beste Orden.«[6] Hverken på St. Croix eller St. Thomas holdt den gode orden længe. Det hjalp, at det i 1773 blev pålagt overøvrighederne (guvernementerne) at anvende rentekammersystemet med journal, kopibog etc. [7], men arkivet på St.Croix befandt sig alligevel, da det i 1801 skulle flyttes, i et syndigt rod. Ordningen af det blev overladt C.H. Holten,[8] der havde en vis erfaring i den slags arbejde; han var lige blevet færdig med ordningen af det om muligt endnu mere rodede arkiv fra St. Croix skiftekommission.[9] Derefter lykkedes det at holde guvernementsarkivet på St. Croix i nogenlunde orden ved til stadighed at lade en af de kgl. fuldmægtige være ansvarlig for det.

For St. Thomas' vedkommende var guvernementsarkivet plaget af flytninger mellem en række guvernementshuse, der ikke alle var af lige høj bygningsmæssig kvalitet. En del ældre sager blev i 1823, da det var konstateret,

at »de var højlig udsatt for Destruction af de samme Insecter, der havde hjemsøgt Bygningen«, lagt i begede kasser og anbragt i fortet.[10] Også de nyere sager blev efterhånden anbragt i fortet, »hvor de led i høj Grad dels af Fugtighed, dels af Orme. Senere blev de flyttet til en Kjælder i Guvernementskontoret paa Nørregade og endelig til en Kjælder i det nuværende Guvernementskontor. Alle tre Steder vare saaledes beskafne, at man næppe kunne have valgt heldigere Steder, hvis man ønskede Arkivet ødelagt.«[11]

De mange flytninger havde også bragt St. Thomas-arkivet i uorden; men i 1880'erne blev der af en ledig fuldmægtiggage anvendt $ 50 om måneden til at lønne en prokurator J.P. Jørgensen for at bringe arkivet i orden.[12] Det var lykkedes nogenlunde for ham, da moderlandets arkivvæsen begyndte at interessere sig for de vestindiske arkiver.

Afleveringerne 1897-99

Spørgsmålet om aflevering af de lokale vestindiske embeders arkiver blev taget op i 1894, da provst Vahl i Nr. Alslev, der tidligere havde medvirket at få nogle kirkebøger fra Trankebar overdraget til Rigsarkivet,[13] lod en meddelelse fra sognepræsten i Christiansted på St. Croix, Herman Lawaetz, gå videre til A.D. Jørgensen. Den gik ud på , at de vestindiske kirkebøger var næsten helt ødelagt af fugt og myrer.[14] En anden historisk interesseret vestinder, konsul Krebs på St. Thomas, havde tidligere forsøgt at vække interesse for bevaringen af de vestindiske arkiver, men først efter den kirkelige aktion kom der gang i sagen. Rigsarkivaren gik til Kultusministeriet med et forslag om, at der for de vestindiske koloniers vedkommende blev foretaget en indsamling af embedsarkiver ligesom den, der var gennemført i Danmark. Rigsarkivaren var ikke blind for, at der knyttede sig særlige problemer til afleveringen af de vestindiske arkivalier; f.eks. ville udlån til embederne af afleverede arkivalier kun meget vanskeligt, hvis overhovedet, kunne finde sted. Der skulle derfor ikke være tale om at forpligte de vestindiske embeder til regelmæssige afleveringer, blot om at give dem en anledning til at komme af med overflødige arkivalier.

Kultusministeriet sendte sagen videre til Koloniernes Centralbestyrelse, der afkrævede de vestindiske embedsmænd en række fortegnelser over deres arkiver samt en erklæring om, hvilke dele af dem der uden ulempe ville kunne afleveres til Rigsarkivet.[15]

I løbet af 1895-96 lykkedes det at få fortegnelser fra de fleste embeder; det viste sig, at der også når det gjaldt ensartede embeder var stor variation i embedsmændenes benævnelser på samme slags arkivalier, ligesom der var stor divergens i embedsmændenes opfattelse af, hvad der uden ulempe ville kun-

ne undværes i den daglige administration.

Således var St. Thomas-guvernementet villig til at aflevere kopibøger, referatprokoller (journaler) med tilhørende sager til ca. 1820, mens St. Croix-guvernementet kun mente af sit omfattende arkiv at kunne undvære de såkaldte regeringsresolutioner[16]; »man maa have meget for at finde noget« kommenterede guvernementssekretæren på St. Croix sin modvilje mod at sende større dele af arkivet til Danmark. For retsbetjentenes vedkommende var det kun St. Jans landfoged, der mente at have overflødige arkivalier ved embedet; St. Thomas underret havde deponeret sine ældre arkivalier i guvernementsarkivet og protesterede ikke mod hjemsendelse af disse, men ønskede ikke at aflevere noget derudover. Underretterne på St. Croix ville ikke aflevere noget overhovedet. Med hensyn til politimesterembederne var det også St. Jan og St. Thomas, der meldte sig med ønske om aflevering; på St. Croix kunne man intet undvære. I Frederiksted var man for rets- og politiarkiverne dog lovlig undskyldt, da arkiverne her kun gik tilbage til 1848; alt tidligere var brændt under oprøret det år. Men også for sognepræsternes vedkommende var man på St. Croix mere uvillig til aflevering end på St. Thomas. Sidste sted mente præsten, at han måske kunne undvære kirkebøgerne til ca. 1830, men sognepræsten i Christiansted – der jo havde startet hele sagen – ville kun aflevere frem til ca. 1790.[17]

Uensartetheden i indberetningerne om arkiverne, dels på guvernementsniveau, dels blandt de enkelte embeder, vakte nogen irritation i Koloniernes Centralbestyrelse. Indberetningen fra St. Thomas-guvernementet lå i kvalitet langt over den fra St. Croix, fandt man. Det var tydeligt at guvernøren på St. Croix ikke havde nogen interesse for sagen. Egentlig burde, mente referenten, guvernementet have medsendt et udkast til de principper, der skulle lede afleveringen, men da det ikke var sket, og det kunne forudses at der ville gå nogen tid med at få guvernementet til at afhjælpe manglen i så henseende, sendte Centralbestyrelsen med den begrundelse, at Rigsarkivet jo havde taget sagen op bl.a. på grund af øernes mulige afståelse, hele dyngen af arkivfortegnelser og erklæringer til udtalelse hos Kultusministeriet og Rigsarkivet.[18]

Da Rigsarkivet blev bekendt med St. Thomas-guvernementets indberetning[19], fandt man forudsætningerne for afleveringen ændret. Bortset fra koloniernes eventuelle afståelse var det især på grund af de dårlige opbevaringsforhold i Vestindien, man ønskede arkivalierne hjemsendt. Men fra St. Thomas meddeltes, at arkivalierne nu opbevaredes under betryggende forhold i tørre og luftige lokaler. Derfor var det ikke længere et spørgsmål om at redde arkivalierne fra undergang, og ikke længere embedsmændenes meninger om,

Guvernementshuset på St. Croix. Til den lange række af funktioner – bolig for guvernøren, sæde for den vestindiske landsoverret, mødested for kolonialrådet og administrationsbygning – blev der med det vestindiske arkivcirkulære 1897 føjet endnu en, nemlig at være arkiv for de lokale embeder på St. Croix. (Det Kgl. Biblioteks billedsamling).

hvilke arkivalier de bedst kunne undvære, der skulle styre afleveringen. Forholdet var nu det, »at det vilde være ønskeligt at have de ældre rent historiske Sager samlede i Rigsarkivet til Oplysning af Koloniernes historiske Forhold og dansk Personalhistorie, – paa samme Maade som Kongerigets Embedsarkiver ere blevet samlede, dels for at opbevares sikkert, dels for at gøres tilgængelige for Historiegranskningen.« Som ældre rent historiske sager betragtedes arkivalier indtil 1848. Nyere sager kunne formentlig ikke undværes af administrationen, medmindre der var tale om også fra arkivvæsenets synspunkt værdiløst materiale. »Det er de ældre Sager, fra den Tid, da Øerne spillede en fremtrædende Rolle i dansk Handel og tildels i mere eller mindre bekjendte Familiers Historie, som er af Værd for os, medens den nyere Tids forandrede Forhold, især efter Slaveriets Ophævelse, ... i høj Grad har løsnet dette Baand,« skrev A.D. Jørgensen. 1848 skulle altså udgøre den øvre tidsgrænse for afleveringerne, men rigsarkivaren ville ikke kræve, at alt ældre

end 1848 afleveredes – adskilligt fandtes allerede blandt afleveringerne fra den centrale koloniadministration, og måske var der ældre sager, der faktisk ikke kunne undværes i Vestindien.[20]

Ud fra disse retningslinjer udfærdigede Rigsarkivet en liste over de numre på arkivfortegnelserne, der ønskedes afleveret. Guvernementerne blev bedt om kopibøger, referatprokoller og sager til 1820, samt for St. Thomas vedkommende de »Ældre samlede Sager«, da »i alle Tilfælde en Del af dem synes at indeholde værdifulde oplysninger dels om Samfundsforholdene paa Øerne, dels om bekjendte danske Personer og Familier«; for St. Croix-guvernementets vedkommende ville Rigsarkivet også gerne have den del af arkivet, der i guvernementssekretærens indberetning var beskrevet på følgende måde: »Der findes derhos i en Kjælder under Gouverneurens Beboelseslejlighed blandt forskjelligt Skrammel en Del Trækasser, tildels fulde af gamle Papirer, nogle nogenlunde hele, andre i Stumper og Stykker: denne Del af Arkivet er ganske uden interesse her paa Stedet; en endog kun delvis Ordning deraf, forsaavidt en saadan overhovedet skulde være mulig, vilde medføre et meget betydeligt Arbeide.«[21]

Den vestindiske landsoverret på St. Croix havde ikke ønsket at aflevere noget som helst. Rigsarkivet henviste her til, at domstole i Danmark ikke holdt på arkivalier, der var ældre end 30 år, så hvis man for Vestindiens vedkommende strakte sig til det dobbelte, burde landsoverretten aflevere sit arkiv indtil 1820, pantebøgerne dog undtaget.

For underretternes vedkommende ønskede Rigsarkivet større afleveringer end tilbudt fra St. Croix, mens man var nogenlunde tilfreds med tilbuddet fra St. Thomas og St. Jan.

Præstearkiverne ønskede Rigsarkivet i overensstemmelse med danske forhold afleveret til 1812. Dertil kom ønsker om afleveringer fra bygningsinspektørerne og landmålerne på St. Thomas og St. Croix, fra havnekontoret på St. Thomas, samt af St. Thomas borgerråds arkiv.[22]

Rigsarkivet nævnte intet om aflevering fra toldembederne, postkontorerne, bogholder- og kassererembederne eller fra den vestindiske hærstyrke, hvilket bekræftede det indtryk, man i Koloniernes Centralbestyrelse havde fået ved modtagelsen af arkivfortegnelserne fra Vestindien: Foruden kirkebøger og retsprotokoller »og mulig Noget af, hvad der findes hos Bygningsinspektør og Landmaaler, findes (der) kun Sager af blivende historisk Interesse i Gouvernementsarkiverne.«[23]

Afleveringen fandt sted nogenlunde i overensstemmelse med retningslinjer, Rigsarkivet havde lagt. Fra nogle embeder – især fra St. Thomas underdommer – blev der dog sendt adskillige nyere sager hjem. Hjemsendelse ske-

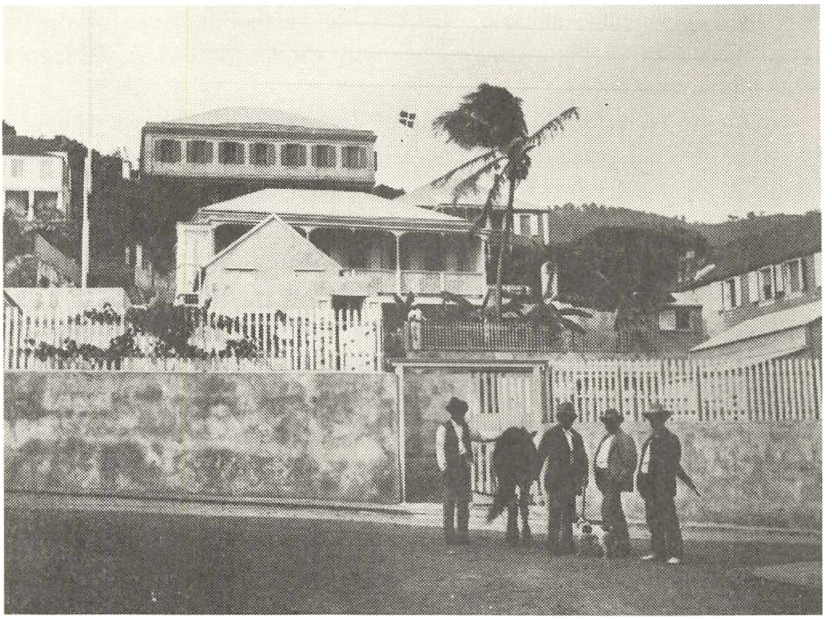

Guvernementshuset på St. Thomas. Også på denne ø fungerede guvernementshuset som arkiv for de lokale embeder. I forgrunden ses en af de vestindiske arkivskabere, landfysikus Mortensen. (Det Kgl. Biblioteks billedsamling.).

te med danske orlogsfartøjer, ikke af sikkerhedsgrunde, men fordi hjemsendelsesomkostningerne efter Finansministeriets opfattelse skulle dækkes af Rigsarkivet. Finansministeriet henviste til bekendtgørelsen af 10.3.1891 om provinsarkiverne, hvorefter transportomkostninger ved afleveringer fra lokale embeder til provinsarkiverne skulle dækkes af de sidstnævnte. Rigsarkivet svarede, at bekendtgørelsen ikke angik de vestindiske embeder; der fandtes ikke noget provinsarkiv for de vestindiske kolonier. På den anden side hørte de vestindiske arkiver heller ikke hjemme i Rigsarkivet, og da afleveringen kom igang, blev arkivalierne placeret i Landsarkivet for Sjælland. Men når omkostningerne, hvad enten det skete i henhold til bekendtgørelsen eller ej, faldt på Rigsarkivet, foretrak man den billigste løsning, nemlig transporten med orlogsfartøjerne, selv om det medførte, at afleveringen kom til at strække sig over temmelig lang tid. Orlogsskibene kunne nemlig kun tage forholdsvis lidt fragtgods.

Dog, hvis øerne skulle sælges, hvad den velinformerede rigsarkivar i 1898 fandt temmelig sandsynligt, måtte tempoet i afleveringen sættes op. »En

Bortførelse af Arkivalier umiddelbart forinden Afstaaelsen eller Afslutningen af vedkommende Traktat maa nemlig betragtes som uheldig, og det vilde i saa Tilfælde formentlig være bedre strax at sende de *vigtigste* Sager herover, hvorimod Resten vel snarere burde forblive paa Stedet, med mindre det af Frygt for en mulig Tilbagelevering af det Hidførte maatte findes rigtigt at gjøre andre Hensyn gjældende«, dvs. at standse afleveringen.[24] På trods af alle salgsforhandlinger fortsatte arkivafleveringen imidlertid i sindigt tempo og var afsluttet, da salgstraktaten 22.10.1902 faldt i landstinget.

Det vestindiske arkivcirkulære

A.D. Jørgensen havde i sin skrivelse til Kultusministeriet 3.1.1894 foreslået, at det blev henstillet til guvernementet at overveje om de foranstaltninger, der var truffet i Danmark m.h.t. indsamling af embedsarkiver, kunne anvendes i Vestindien. Det skulle dog, mente A.D. Jørgensen, ikke pålægges de vestindiske embeder nogen varig forpligtelse til arkivafleveringer; de skulle blot have en anledning til at oversende deres overflødige arkivalier til Rigsarkivet.

I guvernementssekretariatet på St. Croix ville man gerne betjene sig af anledningen til aflevering og fandt ingen grund til at påtage sig nogen varige forpligtelser i arkivspørgsmål. Anderledes på St. Thomas, hvor guvernementssekretær Schultz i følgeskrivelsen til arkivfortegnelserne foreslog, at spørgsmålet om arkivafleveringer blev taget op hvert femte år, samt at der på grundlag af provinsarkivbekendtgørelsen af 10.3.1891 §§ 3 og 5 blev udarbejdet et cirkulære om de koloniale embedsmænds arkivalske pligter.[25]

A.D. Jørgensen ville ikke gå med til forslagets første halvdel om regelmæssige afleveringer fra Vestindien, men kunne på det varmeste anbefale udarbejdelsen af et cirkulære,[26] og det gik guvernementssekretæren så med centralbestyrelsens velsignelse i gang med.[27]

Bekendtgørelsen af 10.3.1891 indeholdt i § 3 en bestemmelse om, at der ved hvert embedsskifte skulle foretages en formel overlevering af embedsarkivet; var arkivet ikke i den orden, der krævedes for at det kunne afleveres til et landsarkiv, var den tiltrædende embedsmand berettiget til at påtale manglerne og holde sin formand økonomisk ansvarlig for disses afhjælpning. § 5 forbød de lokale embedsmænd at foretage kassationer på egen hånd.

Men guvernementssekretæren holdt sig ikke til de to nævnte §§'er. Også bekendtgørelsens forskrifter om anvendelse af pap og snor, pakkernes tykkelse m.v. blev gjort gældende for kolonierne. Guvernementsarkiverne kom til at optræde som mellemarkiver; embedsmændene kunne hertil aflevere arki-

valier, de ikke havde plads til; men i modsætning til provinsarkiverne (bek. 10.3.1891 § 6) påtog guvernementerne sig ikke undersøgelser i arkiverne. Til gengæld var det guvernementet, der traf afgørelse i kassationsspørgsmål.[28] Dette opfattedes ikke som nogen principel afvigelse fra provinsarkivbekendtgørelsen.

Men m.h.t. bekendtgørelsens § 3 – om afgående embedsmænds erstatningspligt til efterfølgeren ved misligholdelse af arkivet – som guvernementssekretær Schultz havde optaget i cirkulæret kun med den ændring, at en vestindisk embedsmand ikke var forpligtet til at holde sit arkiv klart til indlemmelse i et provinsarkiv, men i »ligesaa god Stand som den, hvori det fandtes ved Overtagelsen«, fandt overdommeren ved den vestindiske landsoverret, der fungerede som lokalt lovkontor,[29] at erstatningspligten ikke kunne gøres gældende i Vestindien. Argumentet var, at de koloniale embedsmænd ikke som de danske fik deres årlige kontorholdsbeløb udbetalt på en gang, men derimod efterhånden som de indsendte regninger for afholdte udgifter. Embedsmændene i Dansk Vestindien kunne altså ikke lukrere ved at forsømme deres arkiver; efter overdommerens opfattelse en forudsætning for, at de kunne pådrage sig erstatningspligt. Det blev til, at det i Dansk Vestindien ikke var en afgående embedsmands efterfølger, der kunne rejse erstatningskrav, men guvernementet.[30]

Cirkulæret udkom 6.8.1897. Selv om bestemmelserne om formelle arkivoverleveringer ikke blev overholdt, og overdommeren for så vidt kunne have sparet sine bekymringer, var cirkulæret alligevel til stor beroligelse for de interesserede parter i den vestindiske arkivsag. Guvernementet fandt heller ikke, så vidt det kan ses, nogensinde lejlighed til at påtale overtrædelse af cirkulæret; og selv om dette ikke borger synderligt for overholdelsen af dets øvrige bestemmelser, er det på den anden side tvivlsomt, om St. Thomas-embedsmændene uden påtale i 1902 skulle have overtrådt dets bestemmelser om kassation i, som Palle Lauring beretter, vognlæssevis.

Afleveringsforhandlingerne 1915

Da spørgsmålet om genoptagelse af afleveringerne fra de vestindiske kolonier blev taget op igen i 1915 på initiativ af guvernementet, var begrundelsen den klassiske: der var ikke mere plads i guvernementsarkiverne.[3]

Det var ganske vist ikke mere end to år siden, guvernør Helweg-Larsen i en skrivelse til landsarkivaren for Sjælland, Hornemann, havde udtalt sig mod regelmæssige afleveringer fra Vestindien: »... man ... bør slaa sig til Ro med den ved et Guvernementscirkulære af 6. August 1897 skabte Ordning, saaledes at Guvernementet forbliver Opbevaringsstedet for saadanne Arkivsager,

der vel ikke er i dagligt Brug ved Embederne, man paa den anden Side ikke er af saa gammel Dato, at de bør fjernes fra Øerne selv, hvor den bedste Brug kan gøres af dem i paakommende Tilfælde.«[32] Men nu havde både toldkammeret og by- og landfogden på St. Thomas benyttet sig af adgangen til at aflevere arkivalier til guvernementsarkivet. For toldkammerets vedkommende drejede det sig om toldkopibøgerne 1850-1906, for by- og landfogden dels om arkivet fra det nedlagte landfogedembede på St. Jan, der gik op til 1910/11, dels om St. Thomas byfoged- og politimesterarkiv til ca. 1900. I guvernementsarkivet på St. Croix var pladsforholdene bedre, men man ville gerne her af med arkivet fra den nedlagte vestindiske landsoverret, der gik til 1907.

Guvernør Helweg-Larsen forespurgte derfor, om de nævnte arkiver kunne afleveres til landsarkivet, eller – toldregnskaberne – kasseres.

Landsarkivar Hornemann benyttede i sin erklæring om sagen 13.10.1915 lejligheden til at tage de principper, rigsarkivaren i 1897 havde opstillet, op til revision. Der havde dengang, da spørgsmålet om de vestindiske arkivalier blev rejst af Rigsarkivet, været tale om at komme en eventuel afståelse af øerne i forkøbet – når 1848 blev sat som øvre tidsgrænse, var det for at undgå krav om tilbagelevering af arkivalier af administrative hensyn, hvis øerne var blevet solgt.[33] »Nu stiller det sig anderledes. Nu gælder det om at knytte Øerne fastere til Moderlandet, og det er Embederne, der under denne Forudsætning, at Øerne ikke lettelig vil blive skilt fra det, ønsker en Aflevering.«[34] Landsarkivaren kunne derfor gå ind for, at de nedlagte embeders arkiver afleveredes i deres helhed. For St. Thomas byfoged- og politimesterarkiv og for fremtidige afleveringer i øvrigt foreslog landsarkivaren en – meget fleksibel – tidsgrænse på 40 år. Derudover gjorde han opmærksom på, at guvernør Helweg-Larsen for tiden opholdt sig i København og foreslog en mundtlig drøftelse af de vestindiske arkivproblemer.

Den fandt sted i Rigsarkivet 27.10.1915. Med hensyn til det aktuelle ønske om aflevering indrømmede Helweg-Larsen, at pladsmangel alene ikke kunne begrunde hjemsendelse af arkiverne.

Han mente imidlertid, at klimaet i Vestindien var så ødelæggende for arkiverne, at 40 år var for lang tid at vente med aflevering; man enedes med de øvrige mødedeltagere – Hornemann, den fungerede rigsarkivar Laursen og en fuldmægtig fra Koloniernes Centralbestyrelse – om at udsætte hjemsendelsen til krigen var overstået. Ligeså enige var man om, at St. Thomas toldbøgerne kunne kasseres på stedet.[35]

Ingen af delene kom imidlertid til at foregå som planlagt. I september-oktober 1915 begyndte realitetsforhandlingerne mellem U.S.A.'s og Danmarks regeringer om overdragelse af de dansk-vestindiske øer til U.S.A.

Efter salget

Konventionen af 4.8.1916 om salget af de dansk-vestindiske øer til USA inde holdt i sin første artikel, sidste afsnit: ... I denne overdragelse skal ogsaa være indbefattet alle offentlige arkiver, papirer eller dokumenter, som vedrører overdragelsen eller de rettigheder eller den ejendom, som nu tilhører de overdragne øers indbyggere, og som nu enten maatte befinde sig paa de overdragne øer eller i Danmark. Disse arkiver og protokoller skal omhyggelig opbevares, og bekræftede genparter deraf, som maatte blive forlangt, skal til enhver tid gives til De Forenede Staters regering eller til den danske regering, efter de foreliggende omstændigheder, eller til saadanne behørig bemyndigede personer, som maatte begære samme.« Formuleringen var en smule anderledes end den, der fandtes i salgstraktaterne fra 1867 og 1902. I 1902-konventionen, som mht. arkiverne gentog teksten fra 1867, hed det, at »regjerings-arkiver, papirer og dokumenter, som vedkomme de afstaaede øer og høihedsretten over samme, og som nu findes dér, gaa over ved denne overdragelse ...« Bestemmelsen om meddelelse af genparter var i 1902-konventionen ikke reciprok, men forpligtede kun USA. Den ny formulering skyldtes amerikanerne og stammede fra fredstraktaten af 1898 mellem Spanien og USA, hvorved spanierne afstod Puerto Rico.[36] Vigtigst ved ændringen var set fra et amerikansk synspunkt, at man ikke fraskrev sig ret til at få udleveret arkivalier, der vedkom indbyggernes ejendom og rettigheder, blot fordi de befandt sig i Danmark. Men set fra et dansk synspunkt var 1916-konventionen ikke så vidtgående som de tidligere, da der nu kun var tale om arkivalier, der vedkom »overdragelsen eller de rettigheder og den ejendom, som nu tilhører de overdragne øers indbyggere«; der måtte heri ligge en indskrænkning i forhold til den tidligere formulering, der talte om arkivalier, »som vedkom de afstaaede øer«. Dette var dog ikke til at begynde med klart for alle.

Konventionen om salget blev vedtaget i Landstinget 21.12.1916. Næste dag gik den historisk interesserede ingeniør Vilhelm Marstrand i aktion. Han skrev til finansminister Brandes, om det var muligt at opnå, at størstedelen af de vestindiske arkivalier forblev hos Danmark, selvom Danmark efter Marstrands opfattelse »efter konventionens ordlyd er pligtig at aflevere alle arkivalia øerne vedrørende«;[37] de ville i praksis være utilgængelige for dansk forskning, hvis de afleveredes til De Forenede Stater. Hvis amerikanerne ikke ville gå med hertil, om det da var muligt at få afskrevet de vigtigste arkivalier. Det var efter Marstrands opfattelse guvernementets sager, kirkebøgerne og skifteprotokollerne.

Finansministeren fandt sig imidlertid ikke kompetent til at gå ind i en fortolkning af konventionens ord om arkivalierne, men lod spørgsmålet gå vi-

dere til Udenrigsministeriet. Her fandt man, at netop de arkivalier, Marstrand havde fremhævet, måtte anses for omfattet af konventionen – kirkebøger og skifteprotokoller ville ikke kunne holdes tilbage ved øernes afståelse, og der ville derfor ikke være noget at vinde ved at rette henvendelse herom til USA. Til gengæld ville der ikke være noget til hinder for at pålægge embedsmændene på de vestindiske øer at udskille de arkivalier, som *ikke* vedrørte overdragelsen eller indbyggernes rettigheder og ejendom. Det kunne så pålægges den embedsmand, der skulle foretage den officielle overdragelse, at gøre forbehold mht. sådanne arkivalier.[38] Kommandør Konow blev instrueret i overensstemmelse hermed,[39] men Konow kom ikke til at varetage overleveringen af de enkelte embeder. Det var specialkommissæren Rudolf Baumann og ekspeditionssekretær William Jacobsen, der i de enkelte tilfælde forbeholdt Danmark retten til arkivalier, der havde mistet deres administrative betydning, og som i øvrigt ikke faldt ind under konventionen.[40]

Hverken Konow eller Baumann følte sig imidlertid istand til at afgøre, hvilke arkivalier, der kunne have interesse for den historiske forskning i Danmark. Baumann ønskede derfor, at de arkivfortegnelser, der i anledning af overleveringen var blevet optaget, blev gennemgået af kyndige folk, og at han derefter måtte blive instrueret i detaljer om hvad der skulle hjemsendes.[41] Man da Baumann 14.8.1917 ytrede dette forholdsvis beskedne ønske om bistand i arkivsagen, var det allerede opfyldt.

Vilhelm Marstrand havde nemlig ikke ladet sig nøje med finansministerens svar, der som nævnt gik ud på, at kirkebøger og skiftearkivalier ikke kunne tilbageholdes. I januar-februar 1917 gik Marstrand i gang med at mobilisere dels en række salgsmodstandere, bl.a. Holger Petersen og H.U. Ramsing, dels en række historisk interesserede, der sammen skulle virke for en bevarelse af de vestindiske arkivalier for Danmark.[42] Den 19.3.1917 var sagen kommet så vidt, at der på et fællesmøde af Historisk Samfund og Samfundet for Dansk-Norsk Genealogi og Personalhistorie kunne vedtages en resolution (som senere blev tiltrådt af Historisk Forening og Dansk Historisk Fællesforening), hvorved regerings og rigsdags opmærksomhed skulle henledes på det betydningsfulde i, at de vestindiske arkivalier blev bevaret for dansk forskning.

De historiske foreninger nedsatte en aktionskomité, der foruden af Marstrand bestod af Louis Bobé, Knud Fabricius, overretssagførerne Paul Hennings og Johannes Werner samt H.U. Ramsing. De sendte 30.4.1917 et andragende til regeringen om »Bevarelsen af vore historiske Minder paa de dansk-vestindiske Øer«. Komitéen støttede sig til rigsarkivar V.A. Sechers udtalelse fra 1907 om de arkivalske konsekvenser af territoriers overgang til en anden

stat, hvorefter den stat, der afstod et territorie, måtte »gøre krav paa mange slags af de ældre arkivalier i deres helhed, fordi de ville være af betydning for det heles historie, hvis behandling vil blive vanskelig ved en deling, som river arkivalierne ud af de oprindelige helheder, hvortil de høre. En saadan deling kan derfor kun forsvares, forsaavidt de daglige løbende administrationsforretninger har brug for de paagældende akter.«[43] Komitéen fandt, at arkivalier ældre end 1863 måtte have mistet deres forvaltningsmæssige aktualitet og altså forblive i dansk eje. Men hvad end udfaldet af forhandlingerne med amerikanerne måtte blive, skulle de vestindiske arkivalier gennemgås systematisk af arkivkyndige personer.

Finansministeriet modtog også et eksemplar af andragendet, men lod sig ikke påvirke til at ændre sin en gang tagne beslutning: intet at gøre.[44]

I rigsdagen havde komitéen mere held med sig. I juli fik den foretræde for det folketingsudvalg, der behandlede udkastet til lov om udgifter ved afvikling af forholdet til St. Croix, St Thomas og St. Jan, og her fandtes ingen betænkeligheder ved at opfylde komitéens ønsker. Der blev tilføjet en §, der sikrede den danske specialkommissær arkivkyndig bistand under forhandlingerne med de amerikanske myndigheder samt bestemte, at der skulle tages afskrifter af sådanne arkivalier, der havde historisk eller praktisk betydning for Danmark.[45] Først efter at loven var stadfæstet (31.7.1917), udtalte Rigsarkivet sig i den vestindiske arkivsag, eller rettere, rigsarkivar Erslev afgav sin betænkning om det marstrandske andragende til Undervisningsministeriet. Erslev udtalte sin tilfredshed med resultatet af aktionskomitéens arbejde, men syntes vist, det til en vis grad havde været overflødigt. Rigsarkivaren fortolkede nemlig salgskonventionens ord om arkivalierne således, at overdragelsen ikke omfattede arkivalier, der kun havde historisk interesse og som ikke havde betydning for administrationen og de eksisterende rets- og ejendomsforhold på øerne. Der ville derfor ikke, som Marstrand havde frygtet, kunne blive tale om at aflevere nogen del af centraladministrationens arkivalier, hverken for ældre eller nyere tid, og mht. de lokale arkiver, der var afleveret i 1890'erne, var forholdet det, at de kun kunne siges at have historisk interesse – i intet tilfælde havde koloniadministrationen søgt oplysninger i dem. Der kunne muligt også være en del af de lokale arkiver på øerne, der kun havde historisk interesse. Erslev anså det dog for den bedste politik at undlade at insistere på aflevering af lokale arkiver, men at lade af- og udleveringsspørgsmålet løse sig efter princippet: beati possidentes. Den arkivmand, der eventuelt skulle udsendes til Vestindien som assistance for specialkommissæren, ville som hovedopgave have at organisere afskrivningen af kirkebøgerne.[46]

I begyndelsen af september 1917 blev Erslev anmodet om at finde en mand

til ekspeditionen til Vestindien. Dette voldte ikke de store problemer. Erslev opfordrede 7.9.1917 landsarkivaren i Viborg, Georg Saxild, til at overveje, om han ville påtage sig rejsen, og til den sag behøvede Saxild ikke lang tid – 9.9.1917 sagde han ja til at rejse.[47)]

Ekspeditionen blev udsat til efter verdenskrigens afslutning, men med den overstået tøvede man ikke længe; 28.11.1918 bad Erslev Saxild om at gøre sig klar til afrejse i første halvdel af 1919.[48)] Saxild har nok et par gange undervejs ønsket, at rejsen kunne have ventet, til de transportmæssige følger af krigen var overstået; han rejste til Viborg 19.1.1919 og ankom til St. Thomas lidt over to måneder senere.[49)]

Saxild mødte stor velvillighed hos det amerikanske guvernement og kunne hurtigt gå i gang med at orientere sig i arkiverne i guvernementshuset på St. Thomas. Det viste sig snart, at den gode orden, der havde hersket i St. Thomas-arkivet efter prokurator Jørgensens ordningsarbejder og afleveringerne i 1896-97 var en saga blott. »Arkivalierne er stuvede sammen i to små rum i administrationsbygningen. Alt stod ved min ankomst fuldstændig pêle-mêle. Rummene var 1) et arkivrum uden vindueslys; her har jeg dels måttet arbejde ved olielampelys, og 2) et kælderrum, hvortil udgangen befinder sig fra en gårdsplads på første sal; navnlig her var forholdene rædselsfulde, pladsen alt for kneben, reolerne fyldte i dobbelte rader af protokoller, pakker og tryksager imellem hinanden.« Guvernementsarkivet voldte især problemer, fordi der ikke var optaget nogen fortegnelse over det i forbindelse med overdragelsen, og fordi Saxild til sin rådighed kun havde et par ældre, tildels ubrugelige fortegnelser. Men ved at udskille og identificere protokollerne lykkedes det ham at opnå et nogenlunde overblik over det. Knap så besværlige viste St. Thomas byfoged- og St. Jans landfogedarkiver sig at være. Endelig gennemgik Saxild en række kommunale kommissioners arkiver.

Med dette arbejde fra hånden kunne Saxild åbne forhandlingerne med det amerikanske guvernement med et forslag til delingen, der gik ud på, at følgende sager afleveredes til Danmark: 1) guvernementets arkiv: korrespondanceprotokoller med tilhørende sager til og med 1900, skiftesager dog kun til 1885 og skøde- og panteprotokoller helt undtaget fra afleveringen. Endelig alle arkiver fra kommunale kommissioner, for så vidt de opbevaredes i guvernementsarkivet.

Men forhandlinger med amerikanerne blev der ikke tale om. Det amerikanske guvernement accepterede nemlig ubetinget Saxilds forslag, og også at arkiverne på St. Croix blev delt efter samme princip. Tilbage stod så kun problemerne med at få fordelingen foretaget og den danske del sendt af sted.[50)]

Arkiverne på St. Croix tog Saxild under behandling i juni. Guvernements-

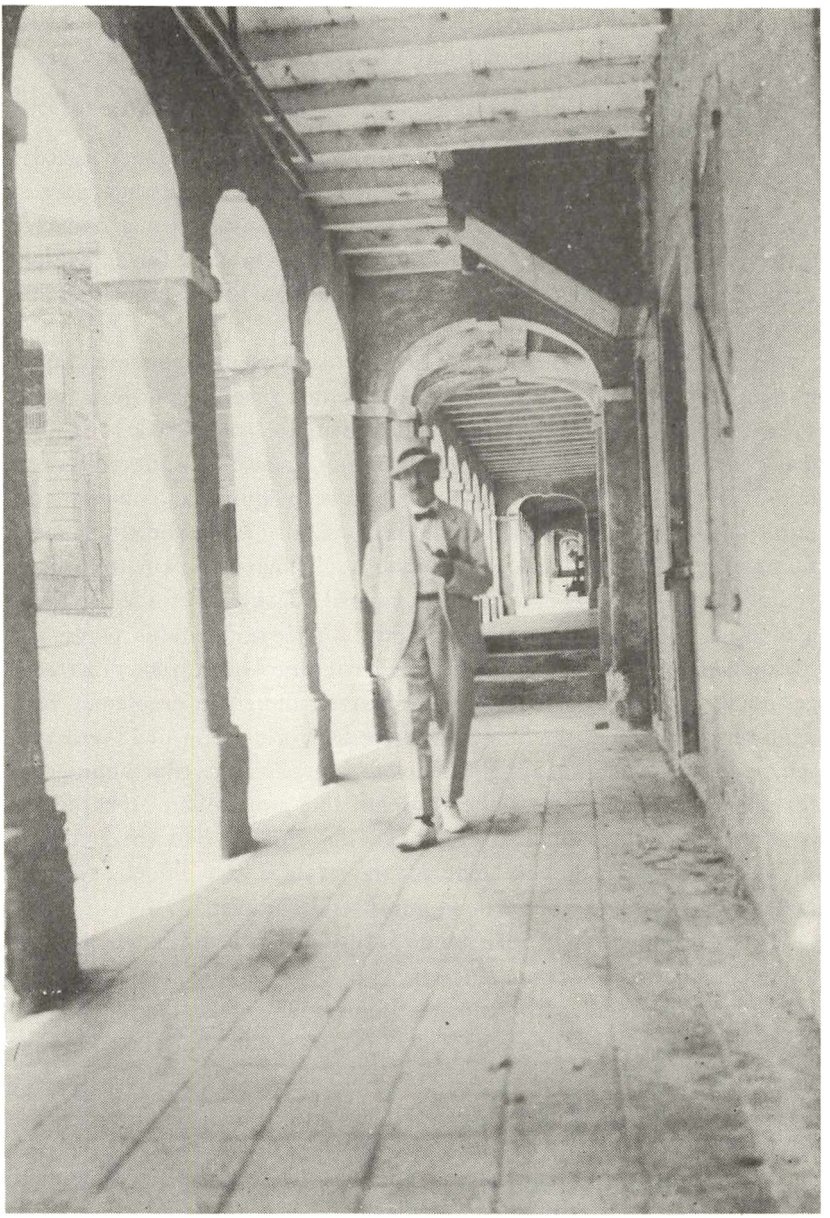

Landsarkivar Saxild på St. Croix. Fotografiet skyldes arkitekt Tyge Hvass, som var udsendt af Nationalmuseet for at foretage opmålinger og fotografere en række bygninger på øerne. (Nationalmuseets billedsamling).

arkivet på St. Croix var i forhold til St. Thomas-arkivet usædvanlig righoldigt; Saxild anslog det til at være dobbelt så stort. Arkivet gik tilbage til ca. 1820. »At der på øerne ikke kunne være brug for saa gamle arkivsager, siger sig selv. Men nu var de der altsaa, og hjem skulde de.« St. Croix arkivet var dog ikke i meget bedre orden, end den Saxild havde fundet på St. Thomas. En del af indholdet i det første af tre arkivrum bestod »dels af ældre pakkesager, som der ikke fandtes fortegnelser over, dels af et kaos af sprængte pakker fra ældre og nyere, ja ganske splitterny tid, dels af tryksager, dels af ligefrem ragelse«. Det andet rum var optaget af den vestindiske landsoverrets arkiv og det tredje af guvernementsarkivet fra ca. 1820. »Dette var åbenbart den del af arkivet, som havde været under omhyggeligst bevaring i dansketiden. Dog vrimlede det af uvedkommende ting; og omflytninger, navnlig i form af sammenstuvninger havde (maaske mere end en gang) fundet sted – hvorved pakkerækkerne var bragt ud af orden og talrige pakker var blevne sprængte, og deres indhold sammenblandede som et spil kaart. Desuden var alle protokoller, som fandtes paa murstensgulvet i dette rum fuldstændig forraadnede og halvt eller helt opædte af insekter. De maatte altsaa efterlades. Heldigvis var det betydningsløse protokoller angaaende militærvæsen«.[51]

Turen kom derefter til underretsarkiverne i Frederiksted. Her fik Saxild stillet en fange til rådighed, og selv om det frederikstedske arkiv fandtes at være under al kritik, fik Saxild i løbet af et par dage samlet det sammen, som skulle med hjem.

De udvalgte arkivalier skulle så pakkes, hvilket ikke var uden problemer. På St. Thomas var det lykkedes Saxild at erhverve de kasser – 36 stk. – der skulle bruges, hos de lokale købmænd. Nedpakningen blev foretaget af tre dertil engagerede negre, og der blev lagt rigelig mængder af naftalinkugler ned til protokoller og pakker. Termitternes spor skræmte.

På St. Croix var det imidlertid helt umuligt – selv efter en razzia gennem købmændenes lagre i Christiansted – at skaffe kasser nok. »Jeg besluttede mig da til at indkøbe fjæl (12 cents for en engelsk fod), søm osv. og leje en tømmersvend til under min opsigt at lave kasserne. Det lykkedes mig at faa fat i en meget flink ung neger, der viste sig at kunne skaffe mig omtrent 4 kasser daglig (tømmermesteren havde ment at det vilde tage én dag at tømre én kasse)... Pakningsarbejdet [besørgedes] af mig selv, min hustru og to negre, som jeg havde engageret til dette brug«[52].

Udbyttet i Christiansted var 70 kasser med et rumfang på ialt 926 kubikfod. Fragten til St. Thomas beregnedes af 23 tons. Hertil kom 2 kasser fra Frederiksted og 36 fra St. Thomas, ialt 108 kasser. Men dermed var arkiverne ikke tømt: Saxild udelukkede på forhånd alt, der havde forbindelse med regn-

skabsvæsen, og bestræbte sig derudover efter eget udsagn på at tage det mindst mulige med hjem. Således blev politimesterarkiverne fra Christiansted og Frederiksted efterladt, af byfogedarkiverne dokumenter til justits-, foged- og auktionsprotokoller m.v. Også toldstedernes, posthusenes og de øvrige mindre arkiver kom ikke i betragtning ved hjemsendelsen. Der kan naturligvis rettes kritik mod den udvælgelse, Saxild foretog, hvad han selv udmærket godt var klar over.[53] Det ville dog næppe være rimeligt at gøre det, når man betænker, under hvilke forhold hans ekspedition fandt sted, og de kassations/bevaringskriterier landsarkiverne opererede med omkring 1920.

I januar 1920 ankom de 108 kasser arkivalier til København med ØK-skibet M/S Siam, og i marts samme år udpakkedes de under ledelse af Saxild. Afleveringen bestod af ca. 2000 bd. og 1500 pk.

Saxild havde under arbejdet i Vestindien været bekymret for at belaste arkivvæsenets budget ved en for stor aflevering. Uden grund, viste det sig. Udgifterne ved afleveringen dækkedes ved en særbevilling i henhold til afviklingsloven, dog kun indtil arkivalierne var nået til Landsarkivet for Sjælland, hvortil Saxild havde adresseret dem. Transportudgifterne derfra og til Rigsarkivet mere end opvejedes ved salg af de kasser, Saxild havde fået slået sammen i Vestindien. Så indtil da viste ekspeditionen sig kun på kreditsiden i arkivvæsenets regnskab.[54]

Hvad de arkivalier, Saxild ikke tog med, angår, blev størstedelen af dem i 1936-37 bragt til National Archives i Washington D.C. [55] Der var også denne gang tale om et udvalg. Således fandt Christiansted politimesterarkiv heller ikke denne gang vej gennem nåleøjet – det findes stadig på St. Croix. Også skøde- og panteprotokoller blev ved de lokale embeder, den vestindiske landsoverrets dog undtaget.

Sammenlignet med andre vestindiske kolonier er det et helt unikt kildemateriale,[56] der er bevaret fra de dansk-vestindiske øer, dels som resultat af koloniadministrationens og arkivvæsenets forenede anstrengelser, dels som følge af den førstes sendrægtighed i at bringe det sidstes kassationsbemyndigelser i udførelse.[57] Der er således næppe grund til at sørge længe over de tab, arkiverne måtte have lidt ved de amerikanske marineres overtagelse af guvernementshusene, eller til at fæste synderlig lid til historien om St. Thomas-embedsmændenes reaktion på salgsrygterne i 1902. For så vidt kan beretningen jo slutte lykkeligt.

Desværre varede arkivvæsenets interesse for de vestindiske arkiver ikke længe. Der fandt så godt som ingen registrering sted af de hjemførte arkivalier i forbindelse med udpakningen og opstillingen. Først ca. 40 år senere startede en registrering af det bevarede regnskabsmateriale og af skiftearkiva-

lierne, som imidlertid ikke blev fuldført. I slutningen af 1970'erne fulgte en summarisk registrering af guvernements- og retsarkiverne, som opfyldte et stort behov hos det voksende antal brugere af arkiverne; på samme tid begyndte en systematisk restaurering ved maskinlaminering, hovedsageligt af protokolmaterialet.[58] Der foreligger i øjeblikket registraturer til godt halvdelen af de vestindiske lokalarkiver i Rigsarkivet.

For den del af arkiverne, der befinder sig i National Archives, Washington D.C., findes en summarisk registratur i form af en shelf list. De arkiver, der stadig befinder sig på Virgin Islands, er for nogles vedkommende også omfattet af tilgængelige registraturer, men det er for tiden umuligt at skaffe sig overblik over, hvad der er bevaret hos de forskellige administrative institutioner på øerne.[59]

Interessen for såvel dansk-vestindisk som for karibisk og for kolonihistorie i almindelighed har i de senere år været voksende, og de dansk-vestindiske lokalarkiver bliver i stigende grad udnyttet, både i Washington og i København. Også på Virgin Islands er der stor interese for kilderne til den danske fortid. Så der skulle være grundlag for at nære håb om, at beretningen kan bringes til en lykkelig afslutning med udarbejdelse af en guide til hele det bevarede arkivalske materiale, hvadenten det befinder sig i Vestindien, i Nordamerika eller i Danmark.

Noter:

1. Palle Lauring: Dansk Vestindien. Kbh. 1978, s. 221.
2. sst.
3. sst.
4. Guvernør P. Hansens indberetning 2.3.1851. Koloniernes Centralbestyrelse (KCB) pk. 6648.
5. Aa. Rasch: Niels Ryberg. Århus 1964, s. 122-27.
6. Generaltoldkammeret. Martfeldts samlinger IV.
7. Gtk. Vestindisk Kopibog 13.7.1773 nr. 315.
8. G.H. Holten: Af en gammel Hofmands Mindeblade. Kbh. 1909, s. 40.
9. anf. værk, s. 33.
10. Vestindiske lokalarkiver. St. Thomas guvernement. Referatprotokol med betjente 750, 1823.
11. KCB. Sager til vestindisk journal 628/1915. St. Thomas guvernements indberetning 28.11.1895 (ad 490VJ1896).
12. Vestindiske lokalarkiver. St. Croix guvernement. Kopibog 26. 7.1887 nr. 1102.
13. Meddelelser om Rigsarkivete for 1895-97. Kbh. 1898 s. 22-23.
14. Kultusministeriet 3. ktr. 923/1896. Rigsarkivets skr. 3.1.1895.
15. KCB. Vestindisk kopibog 8.7.1895 nr. 165; Vestindiske lokalarkiver. Guvernementets fortrolige arkiv: Arkivsagen.
16. Som fortrinsvis bestod af attesterede udbetalingsordrer til bogholder- og kassererkontoret på St. Croix.
17. KCB. Sager til vestindisk journal 628/1915.Bilag ad 490 VJ 1896.
18. KCB. Sager til vestindisk journal 628/1915. Referat ad 490 VJ 1896.
19. se note 11.
20. Vestindiske lokalarkiver. Guvernementets fortrolige arkiv. Arkivsagen. S.C. 661b/1897. RAs skr. til Kultusmin. 20.2.1897.
21. KCB. Sager til vestindisk journal 628/1915. St. Croix guvernements indberetning 29.4.1896; 490 VJ 1896.
22. se note 20.
23. KCB. Sager til vestindisk journal 628/1915. Referat ad 490 VJ 1896.
24. Arkivvæsenets arkiv nr. 372a: Sager ang. hjemsendelse af arkivalier fra de vestindiske øer 1896-1921. Koncept til RAs skr. til Kultusmin. 12.1.1898.
25. se note 11.
26. se note 20.
27. KCB. Vestindisk kopibog 12.4.1897 nr. 93.
28. Vestindiske lokalarkiver. Guvernementets fortrolige arkiv. Arkivsagen.
29. KCB. Vestindisk kopibog 2.7.1849.
30. se note 28.
31. KCB. Sager til vestindisk journal 628/1915. Guvernementets indb. 26.4.1915.
32. Landsarkivet for Sjællands arkiv. Guvernør Helweg-Larsens skr. 21.8.1913 til landsarkivar Hornemann.
33. se note 20.

34. Arkivvæsenets arkiv nr. 372a. Landsarkivar Hornemanns skr. 13.10.1915 RAJ nr. 296/1915.
35. Arkivvæsenets arkiv nr 372a. Referat af møde 27.10.1915
36. Udenrigsministeriets arkiv. akter 1909 ff. 8 M 24.
37. KCB. Sager til vestindisk journal 440/1920. 1788 VJ 1916.
38. Udenrigsministeriets arkiv. Akter 1909 ff. 8 M 24: Koncept til skr. til Finansministeriet 25.1.1917.
39. sst. Instruks for Henri Konow af 5.2.1917 §2.
40. KCB. Gruppeordnede sager.Øernes afhændelse.
41. KCB. Sager til vestindisk journal 440/1020. Specialkommissærens indberetning 14.8.1917; 1231 VJ 1917.
42. Privatarkiv 8002. Vilhelm Marstrand. Kopi af breve til kirkeminister Th. Poulsen 20.2.1917 og 1.3.1917, til Holger Petersen 24.2.1917.
43. Privatarkiv 8002. Vilhelm Marstrand. »Udvalget til Bevarelse af vore historiske Minder paa de dansk-vestindiske Øer« 1917.
44. Notat af departementschef Schlichtkrull 18.6.1917 i sagen 440 VJ 1920.
45. Folketingets arkiv. Udvalgets mødeprotokol; Rigsdagstidende 1916/17 Tillæg B sp. 2645-48.
46. Undervisningsministeriet 2. ktr. 664/1917; Arkivvæsenets arkiv nr 372a. Koncept til skr. til Undervisningsministeriet 3.8.1917 ad RAJ 258/1917.
47. sst. Kopi af Erslevs skr. til Saxild 7.9.1917, Saxild skr. til Erslev 9.9.1917, 16.9.1917.
48. Privatarkiv nr 5371. Kristian Erslev. Kopi af brev til Saxild 28.11.1918, Saxilds breve til Erslev 1.12.1918, 5.1.1919.
49. sst. Saxild til Erslev 2.3.1919: Arkivvæsenets arkiv nr. 372a. Indberetning om landsarkivar Saxilds rejse til de tidligere dansk-vestindiske Øer 1919.
50. Privatarkiv nr 5371. Kristian Erslev. Brev fra Saxild 12.5.1919.
51. Arkivvæsenets arkiv nr. 372a. Indberetning om Saxilds rejse.
52. sst.
53. sst.; Privatarkiv 5371. Kristian Erslev. Brev fra Saxild 15.7.1919.
54. Undervisningsministeriet 2. ktr. kopibog 19.2.1921 nr. 2911-12.
55. Third Annual Report of the Archivist of the United States 1936-37, Washington D.C. 1937, s. 139; Georg S. Ulibarri & John P. Harrison: Guide to Materials on Latin America in the National Archives of the U.S., Washington D.C. 1974, s. 403-405; Harold Larson: The Danish West Indies Records in the U.S. National Archives (Studies in Virgin Islands Librarianship no. 12, St. Thomas 1976).
56. Karen Fog Olwig: »Witnesses in Spite of Themselves«. Reconstructing Afro-Caribbean Culture in the Danish West Indian Archives. (Scandinavian Economic History Review XXXII: 2, 1984, s. 2, 75.)
57. Toldbøgerne fra St. Thomas blev faktisk ikke kasseret som besluttet i 1915. Heller ikke på St. Croix blev toldbøgerne kasseret, hvad der har resulteret i, at National Archives i Washington, D.C., er i besiddelse af det bedst bevarede danske toldregnskabsmateriale fra perioden 1750-1900.
58. »Intern Information« 1.11.1979 nr. 21.
59. Oplyst af June A.V. Lindqvist, Enid M. Baa Library & Archives, St. Thomas.

To islandske gehejmearkivarer

Grimur Thorkelin og Finnur Magnusson

Af Harald Jørgensen

I april 1984 holdt fhv. landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen efter indbydelse en forelæsning på universitetet i Rejkjavik om de to islandske lærde, der i sammenlagt 56 år var ansvarlige for rigets fra fortiden bevarede arkivalske skatte. Med visse forkortelser bringes i det følgende det til lejligheden udarbejdede forelæsningsmanuskript. I sin helhed bringes manuskriptet i islandsk oversættelse i det ærværdige tidsskrift »Sturner«.

Den første af de to islandsk fødte gehejmearkivarer, vi skal beskæftige os med, er *Grimur Jonsson Thorkelin.* Han var født 8. okt. 1752 på præstegården Bæ ved Hrutafjord. Efter nogle optegnelser i hans efterladte papirer var faderen John Teitsson sysselmand i Bardestrands syssel i Vesteramtet. Hans forfædre skal fra 1301 have tjent kongen mand efter mand indtil midten af 1600-tallet. Der ligger også i papirerne en optegnelse, som viser, at Thorkelin nedstammede i 20 led fra Snorri Sturlason. Det skal jeg imidlertid ikke tage stilling til. Hans moder var Elin Einarsdottir. Hun var datter af sysselmand Einar Magnusson i Strande syssel, ligeledes i Vesteramtet, og hendes slægt skal nedstamme fra Sæmund Frode. Navnet Thorkelin skal være dannet efter navnet på oldefaderen, sysselmand Are Thorkelsson. Faderen døde, da den lille dreng var 6 år gammel, og moderen anbragte ham i huset hos søsteren Thorun Einarsdottir, gift med Brynjulf Jonsson, der var kgl. forvalter i Vatnsdal. Senere kom drengen i huset hos provst Vigfus Erlandsson i Sneefjellsnæs syssel, og denne gav ham de første lektioner i latin. Han blev herefter sat i katedralskolen på Skalholt. Han klagede senere over den meget beskedne underholdning, som blev eleverne til del på denne skole. I henhold til en kgl. bestemmelse af 4. maj 1759 skulle der hvert år fra skolerne i Skalholt og Holar sendes en dygtig elev ned til Danmark til videre uddannelse. I 1770 udpegede biskop Haldur Finsen Thorkelin til at blive sendt til København, og han gav ham samtidig et bevis for god opførsel. Thorkelins originale rejsepas, udstedt fra Øxerå landsting er bevaret, og 16. nov. 1770 satte Thorkelin sin fod på dansk jord efter en ret ubehagelig rejse på et nærmest synkefærdigt skib. Han blev nu anbragt på Metropolitanskolen i København, hvorfra han dimitteredes til universitet i 1773. Også rektor Neuchs gav ham de bedste vidnesbyrd. Han begyndte at studere jura og havde bl.a. professor Jac. Colbjørnsen som

lærer, der 8. febr. 1775 udtalte, at Thorkelin havde aflagt prøver på »et opvakt ingenium« og et grundigt »judicium«. I 1776 tog han den latinske juridiske eksamen, men allerede da interesserede han sig mere for den oldnordiske overlevering. Allerede som student havde han udsendt den islandske ældste kirkeret med latinsk oversættelse, og i de følgende år publiceredes nye udgaver af gamle islandske dokumenter. Det vil føre for vidt i denne sammenhæng at redegøre nærmere for Thorkelins litterære virksomhed. Herom findes udførlige oplysninger, bl.a. i Erslews forfatterleksikon.

Thorkelin synes at have været i besiddelse af et vindende væsen, og han fik snart indflydelsesrige velgørere såsom gehejmearkivar Gerhard Schiønning, kancellideputeret Bolle Luxdorph, den senere statsminister Ove Høegh-Guldberg og datidens kendteste historiker P.F. Suhm. Ved deres hjælp fik han ansættelse som sekretær ved den Arne-Magnæanske kommission, og i 1780 blev han desuden medhjælper hos gehejmearkivar Voss. I disse stillinger fik han let adgang til de to største samlinger af bevarede middelalderlige diplomer. I 1784 opnåede han tilmed et løfte om til sin tid at blive gehejmearkivar, og i 1783 fik han bestalling som ekstraordinær professor ved universitet. Han benyttede sin tilknytning til disse to institutioner til at påbegynde udgivelsen af udvalgte islandske diplomer.

I dette arbejde indtrådte i 1786 en længere afbrydelse. Den tidligere gehejmearkivar Jacob Langebek havde på en rejse 1753-54 til Stockholm, Finland, de baltiske randstater og Polen hjembragt ca. 4.000 afskrifter af diplomer af interesse for dansk historie. Thorkelin fattede nu den plan at genoptage dette indsamlingsarbejde, og 20. okt. 1785 bad han fonden ad usus publicos om en understøttelse til at foretage en to-årig rejse til England, Skotland og Irland med det formål at indsamle dokumenter, oldsager m.v. til belysning af Danmarkshistorien. Hvad han fik indsamlet, ville han ved hjemkomsten skænke gehejmearkivet og det kgl. bibliotek. I dec. 1785 godkendtes planen, og han fik tilstået 400 rdl. om året i to år. Han fik endvidere tilladelse til at oppebære 200 rdl., som hidtil havde været hans vederlag for arbejde i gehejmearkivet og for den Arne-Magnæanske stiftelse. Inden afrejsen lod Thorkelin opsætte et formeligt testamente, hvori han skænkede alle sine efterladenskaber til den Arne-Magnæanske stiftelse. I juli 1786 rejste han til Helsingør, hvor han gik ombord i det engelske fartøj »Nestor«, som førtes af kaptajn Ralph Richardson fra Newcastle. Rejsen var til tider stormfuld, men formodentlig i begyndelsen af august kunne han stige i land i London.

I flere omgange ansøgte Thorkelin om rejseforlængelse, og faktisk kom han til at opholde sig 4½ år i det fremmede. I Thorkelins papirer er bevaret spredte optegnelser om hans rejser rundt i England, Skotland og Irland, men me-

get lidt sammenhængende. I notaterne indgår også beskrivelser og tegninger af historiske mindesmærker, som han besøgte. I sin bagage havde han medbragt en anbefalingsskrivelse fra udenrigsminister A.P. Bernstorff. Kort efter ankomsten til London gjorde han visit i British Museum, hvor han afleverede en større boggave. Tilsyneladende havde han ingen vanskeligheder med at komme i kontakt med indflydelsesrige engelske personligheder. En af dem fulgte ham ud til Windsor Castle, hvor han fik lejlighed til at hilse på det engelske kongepar. Han må allerede da som 34-årig have skaffet sig et ikke ringe ry som en lærd oldtidsforsker. Herom vidner også de forskellige offentlige udmærkelser, som blev ham til del. Under sit ophold i Dublin i efteråret 1786 blev han på grund af sine »eminent literary abilities« udnævnt til æresmedlem af »The royal Irish Academy«, og året efter promoveredes han som juridisk doktor ved »St. Andrews University«. Om hans besøg i Skotland vidner en række udnævnelser til æresborger i flere østskotske byer, bl.a. Aberdeen. Under sine rejser fik Thorkelin indsamlet afskrifter af adskillige dokumenter. Som det vigtigste må nævnes en afskrift af det kendte oldengelske digt om sagnhelten Beowulf med dets bidrag til belysning af dansk-svensk historie i begyndelsen af 500-tallet. Efter hjemkomsten udgav Thorkelin digtet, og da manuskriptet senere er smuldret hen, er hans gengivelse stadig af betydelig videnskabelig interesse.

Thorkelin havde ikke blot anvendt sin tid i England til at afskrive historiske dokumenter, han havde også virket som forfatter og udgivet forskellige artikler i engelsk presse om forhold i Danmark. Han havde forfattet en længere, meget positiv præsentation af Kronprins Frederik, og han havde skrevet om Danmarks syn på slavehandelen. Som bekendt var Danmark det første land, som ophævede denne trafik. Det skete i 1792. Thorkelin påtog sig også en helt anden opgave, som lå meget fjernt fra hans normale beskæftigelse. Da udenrigsminister Bernstorff 11. maj 1790 meddelte den danske gesandt i London, at kongen endnu engang havde tilstået Thorkelin en rejseforlængelse, var det med den motivering, at han skulle gøre sig bekendt med tilberedningen af de søplanter, hvoraf man langs de engelske kyster fremstillede potaske. Hvad der kom ud af disse undersøgelser, skal jeg ikke udtale mig om.

11. jan. 1791 døde gehejmearkivar Voss, og det danske kancelli anmodede straks Thorkelin om at vende tilbage til København og overtage det ledige gehejmearkivarembede. Thorkelin bad dog om at måtte udskyde afrejsen fra London, indtil der om foråret afgik et skib til »Sundet«, og dette blev ham tilstået. Formodentlig er han kommet tilbage til København i løbet af foråret.

Der synes at være forløbet nogen tid, inden Thorkelin reelt kunne overtage sit embede. Først 5. juli 1791 fik han udleveret nøglerne til arkivet, som hidtil

havde ligget i kancelliet. 15. juli 1791 udpegedes desuden en tremandskommission, som skulle gennemgå arkivets samlinger. I denne sad også arkivar Sixtel fra tyske kancellis arkiv, der benyttede embedsskiftet til at forlange at få de såkaldte Gottorpske og Glücksborgske arkivalier tilbage under sin administration. Hidtil havde de stået nede i den fugtige stueetage. Nu forlangte Sixtel også, at gehejmearkivet skulle overlade ham halvdelen af en af hvælvingerne i øverste etage, og at denne med en skillevæg blev delt i to dele. Thorkelin måtte bøje sig for dette krav. Kommissionen gik derefter i gang med den påbudte revision, men 19. okt. måtte man meddele kancelliet, at man på grund af kulden i hvælvingerne måtte afbryde arbejdet. Man kunne dog konstatere, at man indtil videre ikke havde observeret alvorligere mangler. Da det blev mildere i vejret, tog man fat påny, men først 21. sept. 1792 kunne kommissionen afslutte sit arbejde. Gennemgang af en stor samling uregistrerede akter fra udenrigstjenesten havde taget megen tid.

Ved Thorkelins ansættelse var hans løn blevet fastsat til 500 rdl, hvilket var halvdelen af den hidtil udbetalte lønning til gehejmearkivarer. Allerede 24. sept. 1791 søgte han om gageforhøjelse, men kongen resolverede, at det skulle forblive ved det hidtil vedtagne, men det stilledes Thorkelin i udsigt, at han kunne modtage de 500 rdl., som hidtil var blevet betalt filologen Skuli Thorlacius, der havde påtaget sig at udgive Snorri Sturlasons »Heimskringla«, når denne døde. Fra sine unge år havde Thorkelin været knyttet til dette store udgiverarbejde, og når han til sin tid fik overdraget Thorlacius' vederlag, skulle han forpligte sig til at føre udgaven videre. I 1809 trådte Thorlacius tilbage fra udgaven, men allerede i 1811 befriedes Thorkelin fra sine forpligtelser overfor udgaven uden beskæring af de 1000 rdl. Udgivelsen blev derefter overdraget andre, bl.a. overbibliotekar Werlauff.

Der foreligger en skrivelse fra Thorkelin, dat. 11. sept. 1793, altså mere end to år efter hjemkomsten, hvori han meddeler, at han først for alvor havde kunnet tage fat på arkivarbejdet i juni 1793, og at han havde været meget generet af kulde og fugt i den gamle skrivestue i stuetagen. Det ser ud til, at han forholdsvis hurtigt har fået indrettet et nyt arbejdsværelse i øverste hvælving, der dels fungerede som arkivets almindelige kontor, dels som læsesal for de meget få besøgende, som på det tidspunkt henvendte sig i arkivet. Bortset fra indretningen af dette arbejdsværelse synes der ikke at være foretaget større ændringer ved bygningen i Thorkelins lange funktionsperiode med undtagelse af udskiftning af utætte vinduer, som gav fugt i hvælvingerne. Et årstid efter sin hjemkomst indgik Thorkelin ægteskab med den rige bryggerenke Gunhild Hvidsteen, født Dybe, med hvem han i hvert fald havde to sønner, og som han overlevede i 5 år. Ægteskabet medførte, at Thorkelin tog borger-

skab i København som brygger, og han har formodentlig drevet enkens virksomhed videre. En ret pudsig konstellation: gehejmearkivar og brygger. Som medlem af bryggerlavet udarbejdede han i 1802 et forslag til en ændret organisation af lavet.

Som gehejmearkivar betragtede Thorkelin det som sin fornemste opgave at drage omsorg for arkivaliernes fysiske tilstand og ligesom sin forgænger Voss at udarbejde fuldstændige registraturer over det opbevarede materiale. På det fysiske plan tog han initiativet til en omdannelse af de traditionelle arkivskabe. De gamle skuffer blev erstattet med åbne hylder, således at de mange pergamentsbreve kunne blive foldet ud, og seglene befries fra den lærredspose, som de hidtil havde været pakket ind i. I talrige indberetninger gjorde han opmærksom på, at han havde foretaget en rensning af dokumenterne. Hermed skal formodentlig forståes, at han fjernede støv og opsamlet urenlighed. Han samlede derefter dokumenterne i knipper, som han indpakkede i groft karduspapir, omviklet med en lyserød lærredslidse. Et sådant knippe benævnedes en fascicel. Inden for fasciclen blev dokumenterne anbragt i kronologisk orden og fortløbende nummereret. Den af Thorkelin indførte indpakning og henlæggelse opretholdtes i mange tilfælde helt ned til nutiden. Som ung arkivar i rigsarkivet har jeg selv stiftet bekendtskab med de grå papirspakker, omviklet med den lyserøde lærredssnor. I løbet af de sidste menneskealdre er den gamle indpakning blevet afløst af moderne arkivæsker, som yder materialet en langt bedre beskyttelse.

Den anden hovedopgave for gehejmearkivaren var detaljregistreringen af det opbevarede arkivmateriale. En sådan registrering var nødvendig, hvis man skulle kunne finde frem til et eftersøgt dokument. Da materialet hovedsagelig bestod af enkeltstående dokumenter, var det naturligt, at man ved registreringen anvendte sedler, hvorpå man noterede udstedelsesdato og -sted, udstederens navn og en kortere eller længere redegørelse for, hvad dokumentet omhandlede. Når detaljregistreringen var afsluttet, og dokumenterne henlagt i de etablerede fascicler, var det praktisk at indføre sedlernes indhold i en protokol, en såkaldt arkivregistratur. Som et synligt monument over Thorkelins omfattende registreringsarbejde, rummer gehejmearkivets arkiv 5 store håndskrevne foliobind nr. 10-14. Arbejdet blev afsluttet i 1810, hvorefter Thorkelin tog fat på at registrere andre arkivsamlinger på samme måde. Han tog også initiativ til at udarbejde nogle alfabetiske sagregistre, som ligeledes lettede opsøgningen i arkivet. For at give et konkret indtryk af en sådan gammel arkivregistratur, skal i korte træk gengives hovedindholdet af Thorkelins 5 binds registraturværk.

Bind I begynder med en afdeling kaldet »Bornholmske dokumenter«,

hvorefter følger »facta om arvesuccessionen og souverainiteten«, herunder originaleksemplaret af kongeloven 1665. Den næste gruppe indeholdt borgerlige love, heriblandt det sølvindbundne eksemplar af Chr.V.s danske lov. Man havde også et eksemplar af Norske lov af samme år, men det var en afskrift, som henlå i løse ark. På et vist tidspunkt bemyndigedes gehejmearkivaren til at lade en københavnsk guldsmed indbinde Norske lov. Udgiften hertil beløb sig til lidt over halvdelen af gehejmearkivarens daværende lønning på 1000 rdl. Der fulgte herefter en gruppe kgl. testamenter og dispositioner, kgl. ægteskabssager, hyldinger, håndfæstninger og recesser, rigsrådets breve, danske lenssager, samt domme, tingsvidner, forpligtelser og forlig. Det 1. bind indeholdt desuden samlinger vedr. enkeltpersoner såsom Griffenfeld og Kirstine Munk samt Eleonora og Corfits Ulfeld. I bind 2 var udelukkende registreret kgl. skøder og mageskifter, og bind 3 indeholdt dokumenter vedr. de enkelte danske provinser. I bind 4 fandtes dokumenter vedr. hertugdømmerne, Norge og Sverige samt Island, Færøerne og Grønland, og i bind 5 var udelukkende optaget sager vedr. forholdet til udlandet, ordnet alfabetisk efter de forskellige landets navne. I denne samling indgik også de mange originale traktater, sluttet med de forskellige udenlandske magter. Oversigten viser, at der var tilstræbt en vis saglig inddeling af materialet, hvor hensyn til person og lokalitet spillede en væsentlig rolle, men om nogen større systematik kunne man ikke tale. Ser man på gruppen islandske dokumenter, er de ligesom alle andre henlagt i kronologisk rækkefølge, men de omhandler vidt forskellige emner. Thorkelin var i det hele taget en svoren tilhænger af det kronologiske henlæggelsesprincip. Den gennemgåede 5 binds registratur indeholder gehejmearkivets væsentligste samlinger på Thorkelins tid. Fra tid til anden modtoges nye afleveringer, som også måtte registreres og søges indordnet i det eksisterende system. Var der ikke plads i de til rådighed stående arkivskabe måtte Thorkelin anmode kancelliet om tilladelse til at få fremstillet nye skabe. Han fik også godkendt regelmæssige indkøb af konceptpapir, rød lærredssnor, der bestiltes i alenvis (fx. 2.000 alen), blæk i pottevis og betydelige kvanta af pennefjer.

En anden væsentlig embedsopgave var løbende afskrivning af de gamle dokumenter. Mange havde lidt varig skade under anbringelse i Rosenborgs kældre, og skulle man i tide sikre sig indholdet, inden dokumenterne blev fuldstændigt nedbrudt, måtte de afskrives. Gennem de bevarede årsberetninger kan man i detaljer følge det ret omfattende antal dokumenter, som gehejmearkivaren havde påtaget sig at afskrive.

Da gehejmearkivet i første række indeholdt materiale fra tiden før 1660, forekom det sjældent, at centraladministrationen sendte bud til gehejmearki-

varen med ønske om at få tilstillet afskrifter af ældre dokumenter. Det hændte dog ikke så sjældent, at der kom forespørgsler fra beboerne i de skånske provinser. Det drejede sig som regel om at få fastslået ejendomsgrænser. Da gehejmearkivet sorterede under danske kancelli, måtte en henvendelse om udlån skriftligt tilstilles dette, og som regel udbad man sig en erklæring fra gehejmearkivaren, inden man afgav en benyttelsesresolution. Når denne forelå, var det gehejmearkivarens opgave at finde de relevante dokumenter frem, der som regel blev tilbudt i afskrift. Originale dokumenter udleveredes så godt som aldrig, i hvert fald kun til særligt fremstående rekvirenter. Kun gehejmearkivaren måtte benytte de eksisterende registraturer. Man var således fuldstændig afhængig af, hvad gehejmearkivaren kunne finde frem til. En af datidens historikere, som var udstyret med specielle låneprivilegier, var P.F. Suhm. Da han døde i 1798, viste det sig, at han havde et betydeligt materiale fra gehejmearkivet liggende på sin bopæl, og man måtte konstatere, at en del af det udlånte ikke kunne findes. Man mente, at det havde været udlånt til Suhms bogtrykker, hvis bogtrykkeri i 1795 var nedbrændt. Man ordnede sig nu på den måde, at boet forærede gehejmearkivet en række originale dokumenter, som Suhm privat havde købt. Erfaringerne med Suhm medførte, at Thorkelin strammede bestemmelserne om udlån af arkivmateriale. For fremtiden kunne det kun forelægges forskerne i arbejdsværelset. Var man ikke tilfreds hermed, kunne man bestille afskrifter, som naturligvis måtte betales. Enkelte undtagelser indtraf dog. I 1799 fik byfogeden i Randers tilladelse til at benytte originalakter i 6 måneder. Byfoged Stadfeldt var en anerkendt lokalhistoriker. Man kunne også gå direkte til kongen. Det gjorde den tidligere stiftamtmand K.F. Hellfried, der ønskede at skrive en bog om Englands despotiske optræden på havene.

I lange perioder arbejdede Thorkelin ganske alene i gehejmearkivet. Han ønskede ikke, at lærde personer skulle ansættes ved arkivet. I ældre tid havde der været ansat både en registrator og en kopist, men sådanne medhjælpere ønskede Thorkelin ikke. I 1793 ansøgte han dog om, at bibliotekets fyrbøder Jørgen Jørgensen også måtte tilknyttes gehejmearkivet. Først i 1798 bad Thorkelin om, at der måtte ansættes en kopist, hvis væsentligste opgave skulle være at fremstille afskrifter. Kancelliråd P. Hygom blev ansat, og Thorkelin var så tilfreds med hans arbejde, at han i 1805 fik ham opnormeret til registrator. Han blev afskediget i 1830, men i de sidste par år havde han på grund af tiltagende aldersdomssvaghed ikke kunnet komme i arkivet. Fra 1819 benyttede Thorkelin sin søn George Dempster Thorkelin som kopist, og i 1823 fik han ham formelt ansat som sådan med en årlig gage af 200 rdl. Han døde imidlertid allerede i 1826, og stillingen stod herefter ubesat i resten af Thor-

kelins embedsperiode, idet hans arbejde blev overdraget den udnævnte medhjælper Finnur Magnusson. Ham vender vi tilbage til i anden sammenhæng. I 1823 tog fyrbøder Jørgen Jørgensen sin afsked og efterfulgtes af Peter Ringberg. Han ansøgte i 1827 om, at der måtte indrettes en tjenestebolig for ham i den fugtige stueetage, der ikke kunne anvendes til opbevaring af arkivalier. Kancelliet stillede 300 rdl. til rådighed for indretning af en tjenestebolig.

Endnu i begyndelsen af 1920'rne stod denne primitive bolig, hvis køkken var indrettet midt inde i lejligheden uden vinduer og aftræk til fri luft, i sin oprindelige udformning.

Indtil 1823 havde Thorkelin som ene mand bestyret gehejmearkivet. Man kan faktisk tale om et one-man-show. Efter år 1800 kom det ved forskellige lejligheder på tale at udpege en lærd mand som medhjælper, en stilling som Thorkelin jo selv havde haft i årene 1780-86. I 1823 kom spørgsmålet om en medhjælper påny under overvejelse. Thorkelin var nu fyldt 70 år og havde måttet påtage sig en ny krævende opgave, nemlig en detaljregistrering af de arkivalier, som gehejmearkivet i 1791 var blevet tvunget til at udlevere til det tyske kancelli. Som betingelse for ansættelse krævede Thorkelin, at man fandt en mand med erkendt lærdom, troskab og hengivenhed overfor kongen og fri for tidens »skrivesyge« og »publicitetssyge«. Ved flere lejligheder havde Thorkelin anslået dette tema overfor kancelliet med henvisning til, at 1700-tallets lærde gehejmearkivarer fortrinsvis havde interesseret sig for deres private historiske studier og ikke for, hvad der tjente arkivet bedst. Kancelliet foreslog nu 3 personer, som der kunne vælges imellem, nemlig den kendte fynske lokalhistoriker Vedel-Simonsen, bibliotekar ved det kgl. bibliotek og senere overbibliotekar E.C. Werlauff og professor Finnur Magnusson. Thorkelin valgte den sidste, som herefter i 1823 blev udnævnt til medhjælper med udsigt til at overtage gehejmearkivarembedet ved Thorkelins død. I de første år efter 1823 kunne Thorkelin endnu indfinde sig i arkivet, men tiltagende aldersdomssvækkelse hindrede ham de sidste år i at forlade sin bolig. Han fortsatte dog indtil sin død med igangværende registreringsarbejder, og i gehejmearkivets arkiv ligger kvitteringer på de mange dokumenter og arkivregistraturer, som i hans sidste leveår blev bragt ud til hans hjem. En opgave, som optog Thorkelin meget i hans senere år, var deltagelse i forhandlingerne om arkivudleveringer til Norge i henhold til Kielertraktaten af 1814. I forbindelse hermed afgav gehejmearkivet det nyligt indbundne eksemplar af Christian V.s norske lov.

Ved to lejligheder kom Thorkelin i sin lange embedsperiode til at opleve, at en brandkatastrofe truede gehejmearkivet. En kold februardag i 1794 ned-

brændte Christiansborg slot, vel nok den største kulturelle katastrofe, som ramte Danmark i 1700-tallet. Uerstattelige kunstgenstande blev luernes rov. Da branden var på sit højeste, foretog Thorkelin en evakuering af samlingerne til det militære område på Gammelholm, og da faren var drevet over, førtes materialet tilbage, men var naturligvis kommet i stor uorden. Under branden krævede Thorkelin endvidere udstationeret militær vagt ved gehejmearkivet. Efter branden indrykkede Thorkelin i »Adresseavisen« en efterlysning af to segl i forgyldte seglkapsler og ophængt i en sølvtrådslidse. Han udlovede en findeløn på det dobbelte af materialets metalværdi. Der forlyder intet om, at det bortkomne blev bragt til veje.

13 år senere truede en ny katastrofe. I sommeren 1807 gik englænderne i land på Sjælland, indesluttede København og forberedte et bombardement. Thorkelin fik ordre til at bringe rigets arkivalier i sikkerhed, og han så sig om efter en passende evakueringsplads. Valget stod mellem kældrene under Vor Frue kirke eller Helligåndskirken. Til alt held valgtes det sidste forslag. Vor Frue kirke blev totalt ødelagt, medens Helligåndskirken stod ubeskadiget. Evakueringen foretoges af registrator Hygom, fyrbøder Jørgensen og overgraver Blach. Ialt evakueredes 3 vognlæs. Navnlig Blachs indsats roste Thorkelin i høje toner, og han tilbød ham et gratiale på 15 rdl., hvilket han imidlertid ikke ville modtage. Samtidig med evakueringen nedflyttede man en del arkivsager fra de øverste hvælvinger til stueetagen, ligesom man opstillede vandbeholdere på arkivets loft. Da man i moderne tid foretog en restaurering af den såkaldte Harsdorphske bygning, der dengang var en filial af det kgl. bibliotek, fandt man i en af loftsbjælkerne en engelsk brandraket, som ikke var blevet antændt.

Gehejmearkivbygningen havde således faktisk befundet sig i ildlinjen, men undgik den store katastrofe. Da gehejmearkivarens årsberetning blev forelagt kongen, udtalte denne, at beretningen »var et nyt bevis på Thorkelins sædvanlige iver og nidkærhed i at udføre de under hans virkekreds henhørende embedsforretninger.«

Som gehejmearkivar kom Thorkelin også til at overvære Frederik VI.s og dronning Maries højtidelige salving i 1815 i Frederiksborg slotskirke. Der var nu hengået henved 50 år siden den sidste kongekroning havde fundet sted, og hofmarskallen udbad sig en række praktiske oplysninger om de tidligere kroninger. I henhold til gammel tradition var gehejmearkivaren beordret til at overvære salvingen, og i den forbindelse skulle han drage omsorg for, at kongeloven under ceremonien var anbragt på alteret. I forbindelse med kroningen i 1815 beordredes Thorkelin til at få istandsat den sølvkapsel, som kongeloven opbevaredes i, og at den forsynedes med nyt rødt fløjel. Også Thorke-

Finnur Magnusson. Gengivet efter litografi i Rigsarkivet

lins efterfølger i embedet kom til at overvære en salvingsakt. Det skete i 1840, da Christian VIII og dronning Caroline Amalie ligeledes blev salvet i Frederiksborg slotskirke. Det var iøvrigt sidst gang, at en sådan indvielse til en fremtidig kongegerning fandt sted i Danmark.

Finnur Magnussons embedsperiode

Tidligt om morgenen d. 4. marts 1829 indfandt Thorkelins tjener sig på Finnur Magnussons bopæl Gl. Strand nr. 4 og meddelte, at Thorkelin var død om natten. Thorkelin havde nogen tid i forvejen været ude for et ulykkeligt fald og led iøvrigt af en fremadskridende alderdomssvækkelse. Han blev 77 år gammel og havde virket som gehejmearkivar i 38 år. Finnur Magnusson fulgte med tjeneren tilbage til Thorkelins bolig på hjørnet af Farvergade og Hestemøllestræde, konstaterede dødsfaldet og skrev på stedet en indberetning til kancelliet, som han senere på dagen afleverede til kancellipræsident Stemann. Denne befalede ham at anmelde dødsfaldet til Københavns skiftekommission med krav om, at alle gehejmearkivets sager blev forseglet. Samme dag afkrævedes Finnur Magnusson også de nøgler til arkivet, som arkivbudet Ringberg var i besiddelse af, og han gav den norske professor Lundt og den slesvig-holstenske historiker dr. Michelsen, der på det tidspunkt arbejde-

de i arkivet, besked om at dette var lukket indtil videre. 4 dage senere konstitueredes Magnusson som gehejmearkivar med besked om indtil videre at varetage arkivets forretninger, og 10. marts begyndte skiftesamlingen. Ved den lejlighed fik Magnusson udleveret Thorkelins nøgler samt en del arkivsager. Nogle dage senere afleverede Thorkelins søn generalauditør Fred. Thorkelin endnu nogle sager, og fra skiftekommissionen kom senere flere sække med uordnede sager. Thorkelin havde åbenbart i sine sidste år oparbejdet en hel lille filial af gehejmearkivet i sit hjem. I den kommende tid fik Magnusson fuldt op at gøre med at ordne disse sager og bringe dem tilbage til deres rette plads. Man manglede endnu nøglen til Thorkelins skrivepult på arkivet, og da den stadig ikke dukkede op, måtte man dirke pulten op. Derimod afleveredes en nøgle til det meget hemmelige skab nr. 44, som indeholdt procesakterne mod Struensee og Caroline Mathilde. Den blev omgående afleveret til Stemann, som tog den under forsegling. Helt ned til nutiden har disse arkivalier været underlagt særlige tilgængelighedsregler.

Der forestod nu som i 1791 en officiel overlevering af arkivet til den nye gehejmearkivar, og for at lette den forestående revision udarbejdede Magnusson en nøjagtig fortegnelse over alle eksisterende arkivregistraturer - indbundne og uindbundne. Ialt omfattede samlingen 75 til dels meget gamle registraturer. 10. april 1829 modtog Magnusson sin bestalling som gehejmearkivar med en årlig gage af 1.000 rdl. sølv.

Finnur Magnusson var 48 år ved sin udnævnelse til gehejmearkivar. Han var født på Skalholt i 1781 som søn af økonom og senere lagmand Magnus Olafsson i ægteskab med Ragnheidur Finnsdottir. På begge sider nedstammede Magnusson fra slægter, som havde haft omfattende litterære interesser. Han fik hjemmeundervisning hos sin morbroder biskop Hannes Finsson og dimitteredes privat til Københavns universitet i 1797. Han kastede sig over det juridiske studium, men dyrkede også – under påvirkning af sin farbroder oldforskeren Jon Olafsson – islandsk oldlitteratur og historie, og han fik tidligt tilknytning til den Arne-Magnæanske samling, hvor han opnåede en stipendiarstilling. Nogen juridisk eksamen fik han dog aldrig taget. I året 1800 døde faderen, og han måtte vende tilbage til Island, formodentlig for at tage sig af moderen og de to søstre. Han udnyttede sine juridiske studier ved at yde privat retshjælp, og han fungerede fra 1803 som fuldmægtig hos byfogeden i Reykjavik. Fra 1806 fik han desuden bestalling til at føre sager for den islandske landsoverret. Han viste sig absolut afvisende overfor kupmageren Jørgen Jürgensen, hvilket skal have indbragt ham kongens bevågenhed. Han debuterede i denne periode som forfatter til forskellige tidsskriftsartikler, men i længden passede tilværelsen som juridisk rådgiver ham ikke. I 1812 be-

sluttede han at vende tilbage til København for at genoptage sine oldtidsstudier. Han kunne regne med, at der i datidens København var en ikke ringe interesse for den gamle islandske litteratur, og i det hele taget for nordisk mytologi. I de første vanskelige år understøttedes han af den kendte hofmand Johan Bülow til Sanderumgård. Senere oppebar han også en kgl. understøttelse og blev opfordret til at holde forelæsninger på universitetet og på kunstakademiet, og i 1815 udnævntes han til ekstraordinær professor. Samtidig slog han sit navn fast som en af de bedste kendere af den nordiske oldtid, og hans studier over den ældre edda og edda-mytologien satte frugt i en række bindstærke værker og et mytologisk leksikon på latin. I 1821 giftede han sig med sin tidligere islandske principals datter Nicoline Frydensberg, der var født i Reykjavik i 1804. Ægteskabet var barnløst, meget ulykkeligt og endte med skilsmisse.

Finnur Magnusson var gennem hele sit liv en overmåde flittig mand, og også som gehejmearkivar fortsatte han sine omfattende litterære sysler. Det meste af hans produktion har ikke længere nogen større interesse. Meget af den er båret af en ret kritikløs kombinationslyst. Varig betydning fik imidlertid det fortjentfulde kildeskrift i 3 bind, som udkom i årene 1838-45 under titlen »Grønlands historiske mindesmærker«. På sine ældre dage interesserede han sig også for de gamle runeindskrifter, og i 1841 publicerede han et arbejde om den såkaldte »Runamoindskrift«, opkaldt efter en klippe i Blekinge. Indskriften findes allerede omtalt hos Saxo. Magnussons tolkning vakte uhyre opsigt, men nogle få år senere fastslog den danske arkæolog J.J.A. Worsaae, at det ikke drejede sig om runer, men om naturlige sprækker i klippen. Situationen var naturligvis pinlig, men kunne dog ikke rokke væsentligt ved Magnussons almindelige ry som en af tidens bedste kendere af den gamle nordiske historie. Han nød stor anerkendelse både i ind- og udland og var medlem af talrige lærde selskaber.

Skildringen af de to lærde islændinges virksomhed som gehejmearkivarer i perioden 1791-1847 hviler i første række på gehejmearkivets eget arkiv bestående af korrespondancesager og kopibøger. Endvidere opbevarer rigsarkivet ganske omfangsrige privatarkiver fra både Thorkelin og Magnusson. Som allerede omtalt indeholder Thorkelins arkiv en samling biografiske oplysninger og en mindre brevsamling, hvor de islandske brevskrivere ikke er særlig rigt repræsenteret. Arkivet omfatter ialt 6 pakker. Langt større er Magnussons privatarkiv, der fylder 18 pakker. Begge arkiver blev afleveret til gehejmearkivet allerede i 1857 af historikeren og topografen Fred. Algreen-Ussing. Hvorledes han er kommet i besiddelse af de omtalte papirer har ikke kunnet oplyses. Magnussons efterladte papirer indeholder først og fremmest mod-

tagne breve fra nær og fjern. Han har brevvekslet ivrigt med sin nærmeste islandske familie og også med en stor kreds af islændinge. Der er bevaret breve fra hans moder og fra hans to søstre og deres ægtemænd. Søsteren Gudridur Magnusdottir var gift med proprietær Stephan Paulsson og søsteren Ragnhildur med pastor Einar Paulsson. Breve fra andre islandske korrespondenter omfatter ikke mindre end 7 pakker og er holdt som en særlig samling. De fleste brevskrivere var islandske embedsmænd, både verdslige og gejstlige. Hvor kendt indholdet af denne brevsamling er i Island er mig ubekendt, men utvivlsomt indeholder den meget af interesse for Islands kulturelle historie.

Inden vi går i gang med at skildre Magnussons virksomhed som gehejmearkivar, skal det i forbifarten nævnes, at Frederik VI i 1832 udpegede ham til medlem af de såkaldte »oplyste mænds forsamling«, der skulle tage stilling til regeringens forslag om den nye stænderforfatning. Som kongevalgt medlem af Roskilde stænderforsamling repræsenterede han Island i årene 1835-42. Han var ikke nogen særlig ivrig deltager i debatterne, og når han endelig tog ordet, stillede han sig på yderste højre fløj. Ændringer i kongeloven kunne han slet ikke gå med til, et synspunkt som vel nok kan siges at være naturligt for en rigtig gehejmearkivar.

Magnusson kom til at virke som gehejmearkivar i godt 18 år, altså betydelig kortere end forgængeren. Han døde juleaftensdag i 1847 og kom således ikke til at opleve enevældens fald og et nyt politisk systems indførelse, som også fik indflydelse på det gamle og noget stivnede gehejmearkiv.

Der skete ikke i Magnussons embedsperiode større ændringer i gehejmearkivets forhold. Fra tid til anden modtog man nye afleveringer fra centraladministrationen eller fra fremtrædende statsmænd. En værdifuld tilvækst var således statsminister Ove Mallings værdifulde samlinger. Til gengæld foretoges ret omfattende arkivafleveringer til Norge. På et væsentligt punkt betød Magnussons overtagelse af embedet som gehejmearkivar en væsentlig nydannelse. Magnusson var interesseret i at knytte dygtige folk til gehejmearkivet, som kunne bistå ham med de stadigt voksende registreringsopgaver. Allerede i efteråret 1830 fik Magnusson den tidligere seminarielærer og bibliotekar ved universitetsbiblioteket N.M. Petersen knyttet til gehejmearkivet som registrator, en stilling han bevarede indtil 1845, da han ansattes som ekstraordinær professor ved universitetet i nordiske sprog. Det var et virkeligt tab for gehejmearkivet, at han forlod dette. I de 15 år, hvor han havde været knyttet til arkivet, havde han med stor nøjagtighed og en uhyre flid arbejdet med forskellige store registreringsarbejder, og hans omfattende viden på oldhistoriens område var kommet dette arbejde til gode. Samtidig udfoldede han et betydeligt forfatterskab, og her skal blot nævnes 4-bindsværket fra

1839-44 med titlen »Historiske fortællinger om islændernes færd hjemme og ude«. Han var og forblev en pryd for gehejmearkivet. Som registrator efterfulgtes N.M. Petersen af den filologiske kandidat Hans Knudsen, der i 10 år havde virket som kopist i arkivet, og som navnlig havde været beskæftiget med registrering af den store samling af danske topografica. I 1830 havde Magnusson endvidere fået udnævnt juristen Haldor Einarsson som kopist. Han benyttedes især til afskrivning af gamle islandske diplomer, men han forlod ret hurtigt arkivet for at overtage en stilling som sysselmand på sin fødeø. Ved hans afgang ansattes den tidligere nævnte Hans Knudsen som ny kopist, og da han i 1845 avancerede til registrator, knyttedes den unge teolog M.N.K. Kall-Rasmussen, der allerede en årrække havde arbejdet i arkivet med private studier, til gehejmearkivet. Om alle de af Magnusson ansatte medarbejdere gælder det, at de udviklede sig til fortrinlige arkivmænd.

Deres virke medførte, at en stigende skare af historisk interesserede påbegyndte studier i gehejmearkivet. Stadig eksisterede de gamle, stive regler om adgang til arkivet. Kancelliet var dog mere indstillet på i videre udstrækning end tidligere at lade gehejmearkivaren bestemme, hvad man kunne forelægge en arkivgæst. Stadig gjaldt dog reglen, at man ikke selv kunne få lov at arbejde med arkivregistraturerne. Man var stadig henvist til personalets detajlkendskab til samlingernes indhold. Da kaptajn A. Baggesen i 1835 søgte oplysninger om dansk krigshistorie i ældre tid og om militær geografi, måtte han underskrive en højtidelig erklæring gående ud på, at han ikke ville afskrive noget dokument in extenso eller meddele nogen ekstrakt til udgivere af historiske tidsskrifter eller dagblade. Alt hvad han fik forelagt måtte udelukkende anvendes i hans krigshistoriske fremstilling. Blev skriftet trykt, måtte han forpligte sig til forinden at forelægge gehejmearkivaren en beretning om sine optegnelser, for at denne kunne bedømme, hvorvidt de citerede aktstykker kunne publiceres. Så sent som 20. jan. 1847 udtalte Magnusson i anledning af den juridiske professor J.E. Larsens andragende om at få forelagt ældre arkivmateriale vedr. successionsforholdene i Danmark, at det var en almindelig regel, at der kun med særlig tilladelse af kongen eller kancelliet kunne gives en arkivgæst mulighed for selv at benytte de eksisterende arkivregistraturer. Man må i sandhed sige, at institutionen levede op til sit navn, det kgl. *gehejme*arkiv.

Da Magnusson trådte til som gehejmearkivar tog han initiativ til, at man for fremtiden førte en kopibog over alle arkivets udgående skrivelser. Denne kopibog er en fortrinlig kilde til selve institutionens historie. Man kan blive helt rørt ved at konstatere, at antallet af udgående breve i kalenderåret 1833 beløb sig til 23, og at det i 1846 kun var steget til 27. I det moderne danske

rigsarkiv svarer det måske ikke engang til den dagligt udgående post. I kopibogen findes også indført gehejmearkivarens højtidelige årsberetning til Hans kongelige Majestæt, hvoraf det fremgår, hvad arkivet modtog af nye afleveringer. Heller ikke det virker overvældende, og det var fortsat således, at det hørte til sjældenhederne, at man modtog materiale fra centralforvaltningen. Som en undtagelse kan nævnes en aflevering fra kancelliet af de såkaldte »Registre og tegnelser over alle lande«, eller bedre kendt som »Kancelliets brevbøger«. Det afleverede stammede imidlertid fra en så fjern periode som 1500-tallet. Magnussons årsberetninger var til at begynde med yderst detaljerede, og Majestæten fik at vide, i hvilket arkivskab afleveringen var anbragt, og i hvilken registratur, man havde noteret det modtagne. Der redegøres også for, hvor mange besøgende arkivet havde haft. I 1845 havde 10 indfødte danskere og 7 udenlandske personer arbejdet i arkivet, og blandt udlændingene var nordmænd og svenske stærkest repræsenteret. Man forstår, at arkivet stadig kunne nøjes med et enkelt mindre arbejdsværelse, hvor både personalet og arkivgæsterne kunne få plads.

Årsberetningerne indeholder også indberetninger om arkivets driftsudgifter. I 1846 beløb disse sig til sammenlagt 69 rdl., bortset fra lønninger til personalet. Den største post på regnskabet var papir og skrivematerialer, som sammenlagt beløb sig til 42 rdl. Fyrbøderen Ringberg fik 14 rdl. for at rengøre hvælvingerne, trappen og arbejdslokalet, og til anskaffelse af nyt inventar og reparation af stolesæder var anvendt 11 rdl. Den daglige regnskabsførelse kan ikke have taget megen af gehejmearkivarens tid.

I sommeren 1847 begyndte Magnussons helbred at svigte, og han måtte en månedstid tage ophold på Klampenborg kuranstalt. Under hans fravær konstitueredes registrator Knudsen i hans stilling. I løbet af september genoptog Magnusson sit arbejde, men det indtraf oftere og oftere, at han måtte holde sig hjemme, og Hans Knudsen måtte derfor udføre alle de forretninger, som kun kunne udføres i arkivet. Da julen nærmede sig, var det klart, at døden var forestående, og Hans Knudsen fik udleveret alle arkivets nøgler med undtagelsen af den, som lukkede det meget hemmelighedsfulde skab op. Juleaftensdag 1847 ud på aftenen døde Magnusson. Han var da 67 år gammel.

Ligesom Magnusson 17 år tidligere straks havde begivet sig til Thorkelins dødsseng, gik Hans Knudsen juledag ud til Magnusson for at konstatere dødsfaldet, indberette det til kancelliet og varsko skifteretten. Denne trådte umiddelbart efter i aktion, og den omtalte nøgle til statshemmelighederne fra 1772 blev fundet og udleveret til Knudsen. Vi får ved den lejlighed også at vide, at de omtalte papirer ikke længere opbevaredes i skab nr. 44, men i skab nr. 47. Kun nogle få uger efter Magnussons død døde Christian VIII, og her-

med tog de begivenheder fart, som i marts 1848 skulle medføre enevældens fald og indførelse af et konstitutionelt monarki. Også for gehejmearkivet fik denne politiske omvæltning en ikke ringe betydning, men det er en anden historie, som H.C. Andersen kunne have sagt, og den skal ikke fortælles her.

En skildring af de to islandsk-fødte gehejmearkivarers daglige arbejdsforhold i den gamle gehejmearkivbygning, og de arkivalske opgaver, som de først og fremmest måtte beskæftige sig med, må virke meget fremmedartet på de arkivarer, der idag har ansvaret for, at fremtidens historikere fortsat kan benytte forvaltningens skriftlige efterladenskaber i deres forskning. Hovedsigtet med det daglige arkivarbejde er ganske vist uændret, men arbejdsmetoderne veksler. For Thorkelin og Magnusson gik en væsentlig del af arbejdsdagen med at afskrive talrige middelalderlige dokumenter, som på grund af deres ælde og dårlige fysiske tilstand var dømt til langsomt at gå til grunde. De reddede på den måde dokumenternes indhold for fremtidens forskere. De kendte intet til den moderne konserveringsteknik, som har afløst tidligere tiders langsommelige afskrivning. Med deres intime kendskab til de gammelnordiske sprog og det ofte forkvaklede middelalderlatin havde de imidlertid særlige forudsætninger for at tyde de mørnede dokumenter og deres ofte meget afblegede skrift. Nutidens historieforskning i Norden har derfor al mulig grund til med taknemmelighed at mindes den indsats, som Grimur Thorkelin og Finnur Magnusson udførte gennem deres lange embedsperiode.

Proveniensprinsippets avskaffelse?

Af Liv Mykland Marvik og Anne Marie Bøhmer

Poul Thestrups artikel i Arkiv Bd. 9 nr. 2-3 1982-83 om proveniensprincippets afskaffelse har provokeret førstearkivar Liv Mykland Marvik, Statsarkivet i Hamar, og førstearkivar Anne Marie Böhmer, Riksarkivet i Oslo, til at fremsætte nogle synspunkter om proveniensprincippets aktualitet for arkivarbejdet i Norge. Bl.a. fremføres en række eksempler på, hvad der kan ske, når proveniensprincippet ikke overholdes.

Det innholdet proveniensprinsippet er gitt i de enkelte nordiske land, er i hovedsak det samme. Thestrup gjengir en dansk og en svensk versjon. Her refereres en norsk:

»Arkivverket holder arkivsakene ordnet etter proveniensprinsippet. Dette innebærer at sakene fra hver arkivskapende enhet holdes samlet og atskilt fra alle andre«.[1)]

Felles for de enkelte versjonene er at de ikke alltid gir konkrete svar på problemer en arkivar står overfor i dag. Det viser også Thestrups artikkel. Det betyr imidlertid ikke at vi kan slutte oss til Thestrups konklusjon om at en diskusjon om proveniensprinsippet er overflødig. Vi vil tvert imot ta opp denne diskusjonen.

Vi stiller spørsmålet om proveniensprinsippet er hensiktsmessig. Tilfeller der proveniensprinsippet ikke er fulgt, gir her utgangspunktet for en slik drøfting. Vi vil også ta opp en del aktuelle praktiske problemer i forbindelse med proveniens og ansvar for arkiv.

Proveniensprinsippet – teori i praksis. Af Liv Mykland Marvik

I Norge har proveniensprinsippet vært akseptert som retningsgivende for arkivarbeid etter at det gradvis slo rot fra 1920-årene av.[2)] Fremdeles finnes det imidlertid tallrike eksempler på at det ikke er blitt/blir fulgt. Vi skal se nærmere på en del av disse tilfellene.

Endring i administrativ inndeling

I mange norske arkiver kan en finne at det ikke er proveniensprinsippet, men »topografisk« tankegang som har fått råde: En *samler* alt som gjelder et distrikt uten hensyn til skiftende administrasjonsordninger/-inndelinger.

Et eksempel kan vi hente fra prestearkivene. Mange norske prestegjeld har i noen hundreår bestått av to eller flere kirkesokn under en felles soknepresten. For hvert av kirkesoknene kan det ha oppstått arkivsaker som bare gjelder dette – tiendebøker, regnskapsbøker, ministerialbøker, klokkerbøker. Samtidig har soknepresten embetet arkivsaker som gjelder hele prestegjeldet – dagsregister, journal, kopibok, korrespondanse, kirkebøker felles for alle soknene.

Når prestegjeld med annekssokn deles, har vi i større eller mindre grad ordnet arkivene topografisk. Det som kan skilles ut for hvert enkelt av de tidligere soknene, er stilt opp sammen med arkivsaker fra det nyopprettede soknepresten embetet. Dermed kan et soknepresten embete som ble opprettet i 1930, tilsynelatende ha arkiv som går tilbake til 1700-tallet. Særlig ser en denne tendensen når det gjelder oppstilling av klokkerbøker.

Tilsvarende i forbindelse med de tidligere fattig- og skolekommisjonene: Innenfor prestegjeldet hadde hvert sokn en slik kommisjon. Mange av disse soknene er senere blitt selvstendige kommuner eller deler av nye kommuner. Når kommunearkivene blir ordnet, kan vi finne at en kommune opprettet i 1890 kan ha fattigkommisjonsarkiv som er meget eldre enn opprettelsesåret, og som administrativt sett er oppstått i en annen kommune – moderkommunen.

Et tredje eksempel viser seg ofte i arkiver som dekker store områder rent geografisk – stiftamtmannsarkiv, stiftsdireksjonsarkiv, bispearkiv. Ved opprettelsen av nye statsarkivdistrikt har Arkivverket her til en viss grad handlet likedan. Kristiansand stiftsdireksjons arkiv er i Statsarkivet i Kristiansand, mens en del av arkivet, som gjelder Stavanger amt, er sendt Statsarkivet i Stavanger. Kristiania bispearkiv er i Statsarkivet i Oslo, men en del arkivsaker som gjelder Hedmark og Oppland ble sendt Statsarkivet i Hamar da dette ble opprettet. I dette tilfelle vil en altså ha journalene i Statsarkivet i Oslo, og bilag som hører til dem i Statsarkivet i Hamar.

Ulempene ved slike løsninger er åpenbare. De fører til at den indre sammenhengen i arkivet rives opp. En tilslører den tidligere administrative inndelingen, og ødelegger derved helheter som er knyttet organisk sammen. Hadde proveniensprinsippet derimot vært benyttet, ville arkivsakene ha blitt holdt samlet. Da ville administrative bestemmelser vise vei til *hvilke* arkivsaker som finnes, og *hvor* de finnes.

Dersom en setter et skille i arkivet ved administrative endringer, og dermed holder de administrative enhetene samlet, vil en få fullstendige og helhetlige arkiver, ikke torsoer.

At en har benyttet topografisk tenkning når det gjelder fordeling mellom arkivinstitusjonene, kan være forklarlig ut fra tidligere tiders manglende ko-

pieringsteknikk. I dag skulle det imidlertid være fullt mulig å beholde arkivsakene i det arkivet hvor de hører hjemme, og samtidig disponere en fotokopi lokalt i det området arkivsakene dekker. Det vil ha den fordelen at en kan bruke hele arkivet i samme arkivinstitusjon. I Norge, hvor vi håper å få flere statsarkivdistrikt, og dermed overføringer av arkivsaker fra allerede eksisterende statsarkiv, vil en bevisst holdning her være nødvendig.

Overføring av funksjoner

Det finnes imidlertid også eksempler på at *funksjoner* flyttes fra instans til instans. Her kan vi bruke firmaregistrene som illustrasjon. Fra 1875 ble disse ført av fogdene. Omkring århundreskiftet ble imidlertid fogdeembetene nedlagt, og firmaregisterføringen ble overført til sorenskriverne. I dag står ofte også de eldste firmaregistrene oppstilt i sorenskriverarkivene, selv om de aldri har vært ført av andre enn fogden.

Også de andre funksjonene fogden hadde hatt, ble overført til andre instanser, og fogdens oppgaver ble fordelt på politimester, sorenskriver, skattefogd, lensmann og kommunale institusjoner. Dersom en skal følge den linje at en overfører alt arkivmateriale som angår en funksjon til den nye funksjonsinnehaveren – noe en ser tendenser til – vil en dels viske ut/pulverisere arkivet etter fogdeembetene slik de var, dels etterlate et amputert arkiv: Den delen av arkivet som ikke lot seg overføre til noen av de nye instansene fordi det ikke kunne deles opp. Arkivet som levning etter fogdens virksomhet vil vi miste.

Proveniensprinsippet vil derimot gi et vern overfor arkiv etter institusjoner som legges ned / avgir funksjoner til andre instanser. Med administrasjonshistorien som fører kan en gå direkte til det riktige arkivet. Slik vil den brukeren som kjenner hvilke funksjoner fogdeembetet hadde, kunne gå til fogdearkivet uten noen omvei.

Indre ordning

Det er ikke bare når det gjelder å trekke ytre grenser om arkivene, at proveniensprinsippet ikke er gjennomført i Norge. Det gjelder ikke minst i ordningen innen arkivet.

Et vanlig eksempel: En sorenskriver kan ha ordnet alle skifter etter den dato de ble sluttet, og ført register etter den datoen. Arkivarer kan så meget vel ha omordnet dem etter åpningsdato. Dermed mister en muligheten til å nytte sorenskriverens eget register. I stedet må arkivaren lage et selv. Her ville det være langt mer tjenlig å beholde arkivet som det er – med register.

Arkivsaker fra ulike arkiv, men med det til felles at de har høy bruksfrekvens, er av praktiske grunner ofte samlet nær lesesalen. Dette fører lett til at de mister sin sammenheng: Ved utarbeidelse av registratur over moderarkivet faller de gjerne ut, og i neste omgang ved etikettering. De blir hjemstavnsløse.

Det er også uheldig når det i registraturene er laget en særskilt seksjon for »protokoller« og en for »pakkesaker« fordi disse oppstilles i forskjellige magasin. På denne måten mister en den nære forbindelsen mellom protokollene og bilagene.

Retrospektiv arkivordning

Arkivarbeidere har ofte et ønske om å uniformere arkivene – gjøre dem like uansett hvilken periode de er oppstått i. Det ser vi i de tallrike arkivene som avleveres etter at de med mye arbeid, nøyaktighet og møye er nyordnet etter den sist gjeldende arkivnøkkel. Til et slikt arkiv kan vi ikke bruke den opprinnelige brevjournalen som inngang, og det blir nærmest utilgjengelig. Hadde det beholdt sin opprinnelige ordning, ville det ha vært lett å finne frem.

I 1927 fikk vi ny rettergangsordning for sivile saker i Norge. Dette gav også en endring i arkiveringsrutinene ved domstolene. Rettsakter fra saker påbegynt før skiftet i rettergangsordningen skulle arkiveres i den rettsinstans den var avgjort – underrett, lagmannsrett, høyesterett. Etter skiftet i ordningen skal de arkiveres samlet i den laveste av de rettsinstansene der den ble behandlet. En sak som er påbegynt i herredsretten og anket til lagmannsrett og høyesterett vil altså finnes arkivert i herredsrettens arkiv når den er avsluttet. Dette kan vi og vet vi, og fremfinningen går problemfritt.

Et lignende skifte fikk vi i 1968 i arkiveringsreglene for landsfengslene. Fra 1969 skal straffesaksmappen følge den dømte til straffen er sonet, og dernest returneres til det lokale politikammer. Tidligere var bestemmelsen at disse mappene skulle forbli arkivert i landsfengslene også etter at straffen var sonet. Dermed har en frem til 1968 samlede arkiver for alle som har sonet i landsfengslene.

I 1983 ble det så tatt avgjørelse om å bryte opp de gamle arkivene, slik at også de eldre sakene (før 1969) skulle returneres de lokale politikammer. Som en følge av dette, får vi nå de eldste landsfengselssakene inn til statsarkivene via politikamrene. De er løst fra sin opprinnelige sammenheng og den saksbehandling/arkiveringsmåte de skulle ha etter de regler de er skapt under. Det finnes ingen lakune å plassere dem inn i i politikammerarkivene. De er og blir løsrevne brokker av et landsfengselsarkiv. For å finne frem til en sak, må vi regne oss frem til hvilket politidistrikt den dømte ville ha hørt hjemme

i dersom saken var kommet opp i dag – og forutsette at landsfengslene ved tilbakesending av sakene har tenkt likedan som oss. Erfaring viser at så ikke er tilfelle.

Å la dagens regler være tilbakevirkende, kompliserer tilgjengeligheten både for brukeren og for arkivpersonale. Hadde vi istedet opprettholdt den opprinnelige ordning, hadde vi hatt et fullstendig og greitt tilgjengelig arkiv.

Arkivet som levning

Et arkiv er ikke bare bærer av enkeltopplysninger, beretning. Det er også i seg selv en kilde, en *levning* fra den administrative prosessen. Vi skal derfor bevare arkiver fremfor løsrevet informasjon, blant annet som dokumentasjon av administrasjonen til enhver tid – fra administrasjonsordningen til de enkelte saker den befattet seg med. Et konsekvent gjennomført proveniensprinsipp gjør at fremfinning i arkiver kan gjøres med administrasjonshistorien som nøkkel. Dermed åpner proveniensprinsippet for den beste og bredeste bruk av arkivene. Det hindrer at vi grupperer eller omordner arkiver etter dagens ordninger eller våre spesielle forskningsinteresser, at vi deler dem inn etter fysiske kriterier som hvorvidt de er protokoller eller pakker. Istedet får de respektive arkivsakene bli der de skal være ut fra den administrative prosessen som har skapt arkivet, og som arkivet i seg selv er en dokumentasjon av. Historikere hevder at historien stadig må skrives om igjen. Provenienssprinsippet sikrer oss at vi slipper å ordne og registrere arkivene om igjen!

Konklusjon

Provenienssprinsippet har mening fordi og i den grad det er hensiktsmessig. Eksemplene ovenfor viser ulemper som ville ha falt bort, dersom provenienssprinsippet var blitt fulgt. Provenienssprinsippet har sin store fordel i at det gjør det mulig å nytte administrasjonshistorien som veileder til arkivene. Når arkivsakene befinner seg i den administrative sammenheng der de er oppstått, er administrasjonshistorien vår arkivnøkkel. Slutter vi å følge provenienssprinsippet, blir administrasjonshistorien som hjelpevitenskap for arkivvitenskapen meningsløs.

Kort sammenfattet: Provenienssprinsippet er det prinsippet som beskytter arkivene mot subjektive vurderinger og tilfeldig behandling. Det er derfor viktig at provenienssprinsippet blir vår grunnholdning til arkivarbeidet. Det bør ikke avskaffes, men tvert imot gjennomføres.

Proveniensprinsippet – institusjon og forvaltningstilhørighet. Af Anne Marie Bøhmer

Arbeidsfordelingen mellom staten, fylkeskommunene og kommunene – ansvar for arkivene.

»Det offentlige« omfatter staten, fylkeskommunene og kommunene. De arbeidsoppgaver som det offentlige har ansvaret for, er delt mellom de tre forvaltningsnivåene. Arbeidsfordelingen mellom dem har til dels vært innviklet og lite samordnet. I 1961 skrev daværende helsedirektør Evang:

– »Et sentralt problem i norsk samfunnsliv er forholdet mellom stat, fylkeskommuner og primærkommuner. De tre siviladministrative trinn i vårt land – stat, fylke, kommune – er som kjent også politiske, økonomiske og sosiale ledd i vår samfunnsstruktur.«

– »De relativt få stikprøver jeg har hatt anledning til å ta i andre nordiske land og europeiske land, synes ikke å tyde på at vi noe sted har et så uklart og utilfredsstillende forhold som i Norge, iallfall ikke på det område jeg representerer. Hva dette betyr for en belastning på administrasjonen i alle tre ledd, behøver jeg ikke her å fremheve.«[3)]

Ansvaret for de offentlige arkivene er fordelt slik mellom de tre forvaltningsnivåene: Staten har ansvaret for statlige arkiv, fylkeskommunen for fylkeskommunale og kommunen for kommunale. Riksarkivaren/Arkivverket har *depotansvar* for statlige arkiv, og *tilsynet* med de fylkeskommunale og kommunale arkivene. For såvidt skulle ansvarsforholdene når det gjelder arkivene, være uproblematisk. Den ofte kompliserte arbeidsfordelingen mellom forvaltningsnivåene, kompliserer imidlertid ansvarsforholdet.

Vi er for tiden midt oppe i en reformvirksomhet som har til hensikt å avklare de uklare og utilfredsstillende forhold som Evang omtaler. »Hovedkommiteen for reformer i lokalforvaltningen« ble oppnevnt i 1971. Det lå i mandatet at målet for reformvirksomheten skulle være en »desentralisering, demokratisering forbundet med en praktisk og effektiv administrasjonsordning«.[4)]

Med grunnlag i Hovedkomiteens vurderinger av arbeidsoppgavene er en rekke reformer gjennomført.

Ved endring av fylkeskommuneloven i 1975 ble det påbudt at fylkeskommunene skal ha sin egen administrasjon, og at den skal ledes av en rådmann. Etter 1975 har fylkeskommunene også opprettet politisk valgte utvalg for si-

ne viktigste arbeidsområder. Det er gjerne utvalg for samferdsel, undervisning, kultur og helse- og sosialvesen. Opprettelsen av en særskilt fylkeskommunal forvaltning henger sammen med veksten i fylkeskommunal virksomhet.

Videregående skoler var tidligere kommunale eller statlige. I dag er de lagt til fylkeskommunene. Tidligere fantes et statlig samferdselskontor i hvert fylke lagt under en faglig sammensatt samferdselsnemd. Fra 1979 er samferdselskontorene overført til fylkeskommunene og lagt under et politisk samferdselsutvalg.

Gjennomføringen av loven om helsetjenesten i kommunene gjeldende fra 1. januar 1984 medfører en omorganisering av helsevesenet utenfor institusjon. Den betyr desentralisering og endringer i forvaltningstilhørighet. Helsesøstertjenesten, som tidligere var fylkeskommunal, blir kommunal. Distriktslegestillingen, som tidligere var statlig, oppheves. I stedet vil det bli ansatt kommunale leger.

Frem til 1. januar 1984 hadde vi offentlig ansatte tannleger på alle tre forvaltningsnivåer. Der hvor det var skoletannpleie, var tannlegene kommunale, innenfor folketannrøkta var de statlige eller fylkeskommunale. Gjennomføringen av loven om tannhelsetjenesten fra 1. januar 1984 gjør denne til et rent fylkeskommunalt anliggende. Alle offentlige tannleger er nå fylkeskommunale.

De administrative endringer som er nevnt, reiser spørsmålet om hvem som skal oppbevare arkivsakene fra tiden før disse endringene. Skal de gamle arkivene til de tidligere statlige, nå fylkeskommunale katedralskolene til staten/Arkivverket eller skal de oppbevares i fylkeskommunen? Skal distriktslegens arkiv til staten/Arkivverket eller til kommunen?

Det er i denne sammenheng to spørsmål å stille. Hva er praktisk mulig, og hva vil være riktig etter arkivteoretiske prinsipper?

Tenkelige løsninger

Det vil være en nærliggende tanke at en institusjons arkiv bør holdes samlet. Det byr imidlertid på praktiske problemer. F.eks. har mange katedralskoler allerede avlevert eldre arkivsaker til statsarkivene. Skal de fortsette med det som fylkeskommunale institusjoner, eller skal statsarkivene oversende sine katedralskolesaker til fylkeskommunene? Hva vil skje om katedralskolene senere, f.eks. om 50 år, igjen skifter forvaltningstilhørighet – skal arkivsakene også flyttes? Vi lever etter all sannsynlighet ikke ved historiens slutt, da hadde det vært enklere hva oppbevaringssted for arkivene angår. Vi må ta fremti-

den med i vår vurdering. Hovedkomiteen for reformer i lokalforvaltningen sier i sine generelle retningslinjer følgende:

– »Arbeidsdelingen mellom stat, fylkeskommuner og kommuner fastsettes av Stortinget. Arbeidsdelingen kan ikke fastsettes en gang for alle, men må endres når samfunnsutviklingen krever det. Til enhver tid er det nødvendig å ta hensyn til fylkeskommunenes og kommunenes størrelse, struktur og økonomi.«[5)]

Vi må altså regne med flere endringer. Skal en institusjons arkiv holdes samlet selv om forvaltningstilhørigheten skifter, er det teoretisk to måter å gjøre det på. Institusjonen kan fortsette å avlevere til det arkivdepot den en gang begynte å avlevere til, uansett senere forvaltningsendringer. Den andre muligheten er å sende institusjonens arkiv fra det ene til det andre arkivdepot, alt etter endringene i forvaltningstilhørighet. Begge fremgangsmåter vil bli ugjennomførbare i lengden.

En annen løsning er å la arkivene følge institusjonens forvaltningsnivå. De katedralskolearkivene som er blitt til i den statlige periode, vil da være Arkiverkets ansvar. Fylkeskommunen vil ha ansvaret fra den dato da den ble skolenes forvaltningsnivå. Etter denne modellen vil den enkelte institusjons arkiv splittes når forvaltningstilhørigheten skifter. Det vil være en ulempe, men det er en løsning som lar seg gjennomføre, og den er logisk.

Spørsmålet blir så om løsningen vil bety et brudd med de arkivteoretiske prinsipper. Hva er arkivets proveniens – er institusjonen eller forvaltningstilhørigheten det avgjørende?

Institusjon eller forvaltningstilhørighet

Hverken den norske eller de andre nordiske lands utforming av provenienssprinsippet gir direkte svar på spørsmålet. Teorien som ligger til grunn for provenienssprinsippet er imidlertid at det eksisterer en organisk sammenheng mellom arkivalier fra en arkivskaper. Disse arkivsaker skal holdes samlet og atskilt fra andre arkivskapende enheter. Definisjonen av provenienssprinsippet ble utformet i en annen tid med andre problemer. Vi blir nødt til selv å gi prinsippet innhold, vi må tolke det ut fra vår tids situasjon.

En desentralisering som fører til overføring av arbeidsoppgaver fra staten til kommuner og fylkeskommuner, vil bety en viss politisering av arbeidsoppgavene. De lokale folkevalgte organene kan gripe mer direkte inn i avgjørelsene enn Stortinget kan overfor sentraladministrasjonen. Når de offentlige legene overføres fra staten til kommunene, vil de bli en ny utgiftspost i de kommunale regnskapene. Å bevilge penger til legene vil bli en del av kom-

munenes politiske virksomhet. På samme måte er videregående skoler og tannhelsetjenesten en del av den fylkeskommunale virksomhet.

Den enkelte institusjon er et ledd i en større sammenheng. Den er en del av forvaltningen den er knyttet til. *Det vil være en organisk enhet mellom institusjoner med felles forvaltningstilknytning.* Arkivene etter institusjoner med felles forvaltningstilhørighet vil til sammen gi større kunnskap om opphavssituasjonen enn den enkelte institusjons arkiv.

Den organiske enheten mellom institusjoner på samme forvaltningsnivå kommer tydelig frem i kommunenes regnskapsførsel. Regnskapene for de kommunale instanser føres samlet. Budsjetter og bevilgninger er behandlet under ett, vedtatt av samme kommunestyre/formannskap og innført i samme protokoll. Videre er regnskapsboken felles for alle kommunale institusjoner. Ansettelser er gjerne gjort av et felles administrasjonsråd. Dette er særlig iøynefallende i kommunearkivene siden de er forholdsvis små, men en tilsvarende indre sammenheng finnes også i fylkeskommunale og statlige arkiver.

Å se institusjonene i sin sammenheng med forvaltningsnivået, må få konsekvenser for synet på hva som er arkivets proveniens. Bare når arkivets proveniens utvides fra institusjonen til forvaltningsnivået, vil arkivet bevares i sin organiske sammenheng.

Forvaltningstilhørigheten må være avgjørende for arkivets proveniens. En statlig institusjons arkiv har statlig proveniens, en fylkeskommunal institusjon har fylkeskommunal proveniens, og en kommunal har kommunal proveniens. Prinsippet om proveniens etter forvaltningsnivå må være overordnet prinsippet om proveniens for den enkelte institusjons arkiv. Dette er ikke i strid med arkivteoretiske prinsipper, men betyr en *utvidelse* av proveniensbegrepet. Vi har tolket proveniensprinsippet og gitt det et mer omfattende innhold. Men vi har gitt det en tolkning som harmonerer med prinsippet slik det tidligere har vært utformet.

*

Som følge av at forvaltningsnivået er arkivets proveniens, blir forvaltningsnivået avgjørende for hvilket arkivdepot som skal oppbevare arkivene. Dette gjelder selv om den enkelte institusjons arkiv splittes.

Avgjør forvaltningsnivået hvor arkivet skal oppbevares, vil det også være mulig for arkivbrukerne å finne frem til det arkivmateriale de søker. Lovverk og administrative beskrivelser vil gi informasjon om hvor kilder til institusjoner og sakområder til enhver tid finnes. F.eks. inneholder Statskalenderen alle statlige institusjoner. Den vil gi opplysninger om tilvekst og avgang.

Stanser vi ved institusjonen og ser den alene som arkivskaper og proveniens, tas arkivet ut av sin sammenheng med forvaltningsnivået og skilles fra arkiv med felles forvaltningstilhørighet. Derved vil arkivet miste mye av sin verdi. Uten hjelp av administrasjonshistorien vil det bli nærmest umulig for arkivbrukeren å finne frem til riktig arkivdepot. Dette harmonerer ikke med provenienssprinsippet.

Vårt utvidete proveniensbegrep stemmer overens med hva som er praktisk mulig å gjennomføre, nemlig at institusjonenes arkiver følger forvaltningstilhørigheten. Et prinsipp om at en institusjons arkiv skal holdes samlet til tross for forvaltningsmessige endringer, vil derimot uvegerlig føre til kaos og brudd med prinsipper og logisk tankegang.

*

Naturligvis vil det oppstå problemer også når forvaltningstilhørigheten avgjør hvor arkiv skal oppbevares. Det vil gjelde der en institusjon stadig skifter forvaltningsnivå. Når tilhørigheten til et forvaltningsnivå er mindre enn f.eks. 15 år, kan det være hensiktsmessig ikke å splitte institusjonen, men heller akseptere fremmed proveniens. Det kan også forekomme tilfelle der proveniensen er uklar. Et slikt tilfelle er de statlige distriktslegenes arkiv. Disse har vært ordførere i de kommunalt folkevalgte helseråd. Mesteparten av deres arkiv henger sammen med deres virksomhet i helserådet. Det er et spørsmål om arkivet har statlig eller kommunal proveniens. Slike problematiske tilfelle må det tas særskilt avgjørelse om. Men vi må alltid ha in mente at unntakene ikke må bli regelen. Det skulle heller ikke være nødvendig.

*

Ovenfor har vi stilt spørsmålet om provenienssprinsippet er hensiktsmessig. Vårt konkrete problem om arkivansvar når institusjoner skifter forvaltningstilhørighet, er et nytt problem. At den eneste praktiske løsningen harmonerer med provenienssprinsippet, viser prinsippets levedyktighet også i våre dager.

Noter

1. Regler for avlevering av arkivsaker fra statsforvaltningen til Arkivverket, fastsatt av Riksarkivaren 16. mai 1968.
2. Svalestuen, Andres A.: Proveniensprinsippet og ordningen av nyere sentraladministrative arkiver. Norsk Arkivforum 2 s. 41-56, Arkivarforeningen, Oslo 1980.
3. Evang, Karl: Noen administrative problemer i Norge i dag belyst ved eksempler fra helsesektoren. Nordisk Administrativt Tidsskrift, 1961, s. 92.
4. Norges offentlige utredninger (NOU) 1974:53. Mål og retningslinjer for reformer i lokalforvaltningen, s. 5.
5. NOU 1979: 10. Helsepolitikken, s. 9.

Anmeldelse

Erik Nørr: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Administrationshistoriske studier. Rigsarkivet. G.E.C. Gads Forlag, 1981, 559 s.

Det i 1978 påbegyndte administrationshistoriske projekt *Den danske lokaladministration 1660-1868* under Statens humanistiske Forskningsråd er formentlig et af dette forskningsråds mest resultatrige. Hele syv solide afhandlinger er indtil nu udsendt, spændende over en bred række af de væsentligste områder af det brogede administrative felt. Vi har fået belyst embedsmændenes rekruttering, og vi har fået belyst den administrative virksomhed, der udøvedes af magistrater, de københavnske domstole, sognepræster, herredsfogeder, godsejere og amtmænd.

Med bogen om præsten som administrator har Erik Nørr sat sig som mål at bestemme sognepræstens rolle i teori og praksis i forvaltningen af skole- og fattigvæsenet og den øvrige administration i lokalsamfundet. Som formand for både skolekommissionen og fattigkommissionen blev sognepræsten sognets eller pastoratets centrale administrative skikkelse, således som det bestemtes ved fattigreglementet af 1803 og skoleanordningen af 1814. De nævnte bestemmelser danner udgangspunktet for fremstillingen, der opad i tiden afgrænses af landkommunalloven af 1841. Geografisk er undersøgelsesområdet de 25 sogne i de to herreder Hornum og Fleskum syd for Limfjorden ved Ålborg. Dette område er omhyggeligt udvalgt ud fra flere væsentlige kriterier: området er en helhed, således at det bevarede kildemateriale kan udnyttes systematisk på de forskellige administrative niveauer; og fra dette område har man tilstrækkeligt bevaret kildemateriale, i provstearkivet, i Ålborg Amts arkiv og i Viborg Stifts Bispearkiv, samtidig med, at området som landdistrikt er repræsentativt for størstedelen af datidens Danmark, så meget mere, som dele af området også ligger tæt ved en større købstad, nemlig Ålborg. Når et så forholdsvis fuldstændigt kildemateriale har stået til rådighed for opgaven, er det i betydeligt omfang Erik Nørrs egen fortjeneste; han har med fin sporsans selv opledt lokalt opbevarede arkivalier, der har fået lov at ligge rundt om længe efter, at tilsvarende materiale er afleveret til Landsarkivet i Viborg. Endda har Erik Nørr yderligere gjort en stor indsats for at finde relevant kildemateriale i den trykte litteratur, dels en lang række litterære, kirkelige og pædagogiske tidsskrifter, dels en lang række lokalhistoriske, kirkehistoriske, skolehistoriske, juridiske og personalhistoriske fremstillinger og håndbøger.

Fremstillingen falder naturligt i to hovedafsnit om præstens to hovedfunktioner, inden for skolevæsenet og inden for fattigvæsenet, og et tredie om de mange mindre administrative eller mere private funktioner. For arkivbrugere og lokalhistorikere er de to afsnit om skole- og fattigvæsen overordentlig nyttige. Man finder her minutiøse redegørelser for de formelle strukturer omkring skoledistriktet, skolepatronen og skoleforstanderne, for skolens økonomi og for præstens og skolekommissionens holdning til undervisningen og læreren, herunder kaldsretten, eksamen og den berygtede indbyrdes undervisning. Og tilsvarende redegøres der for de formelle strukturer omkring fattigdistriktet og fattigkommissionens verdslige medlemmer, for fattigforsørgelsens forskellige former, med planer, almisseuddeling, indkvartering, indtingning og omgangsforsørgelse osv., og for fattigregnskabet og præstens kontrolmulighed.

Også hovedafsnittet om præstens øvrige funktioner er meget givende. Man hæfter sig her især ved kapitlerne om præstens politimæssige og sundhedsmæssige funktioner og om hans civilregistrering, hvor Erik Nørr redegør for de omfattende problemer omkring attestudstedelse.

Erik Nørrs bog har været kritiseret for ikke at skildre selve lokalsamfundet, men blot administrationen af dette. Hertil må siges, at også præstens lokaladministration er et emne, som det er af værdi at få belyst. Med den form, redegørelsen har fået hos Erik Nørr, har vi tillige fået et vigtigt redskab til brug for arbejdet med undersøgelser af lokalsamfund i denne periode, og det ikke blot det konkrete i området Hornum-Fleskum herreder, men et hvilket som helst landdistrikt i Danmark. Eriks Nørrs bog er her en værdifuld nøgle. Vel har den intet sagregister, blot et personregister; men med sin klare opbygning og detaljerede indholdsfortegnelse er bogen let at finde rundt i. Med de mange eksempler får læseren i øvrigt undervejs på mange punkter et ganske nært indblik i fortidens liv i bogens geografiske område, udspillede situationer, menneskers holdninger, individers eksistensvilkår, om end man også nu og da kan føle, at de mange eksempler kan virke tyngende. *Ole Degn*

INDHOLD

135 Karen Hjorth
Toldvæsenets arkiver i Rigsarkivet og landsarkiverne. En oversigt over administration og arkiver 1848-1965/69

156 Poul Erik Olsen
Negeroprør, termitter og landsarkivar Saxild. Om de dansk-vestindiske lokalarkivers skæbne

176 Harald Jørgensen
To islandske gehejmearkivarer. Grimur Thorkelin og Finnur Magnusson

192 Liv Mykland Marvik og Anne Marie Bøhmer
Proveniensprinsippets avskaffelse?

203 Anmeldelse

Arkiv ISSN 0004-203X